

הקונסוליה הגרמנית בירושלים והישוב היהודי במאה הי"ט*

בין הקונסוליות הירושלמיות של המעצמות הגדולות שמילאו, כידוע, תפקידים נכבדים בחיי הישוב היהודי ובהתפתחותו¹, בלטה הקונסוליה הגרמנית, שגילתה למראשית ייסודה, התעניינות מרובה בחיי הישוב בכלל וביוצאי גרמניה בפרט. במסכת היחסים שבין יהודי גרמניה לבין הישוב בארץ-ישראל, בהגנה על האינטרסים של יוצאי גרמניה והנלווים עליהם ובטיפול מוסדותיהם ומפעליהם, נתיחדה לקונסוליה עמדת-מפתח. כפי שניתן ללמוד משרידי ארכיונה, שנשתמרו בדרך נס, חרגו פעולותיה בציבור היהודי ולמענו בהרבה מעבר לפעילות דיפלומאטית רגילה. במרוצת הזמן חלו אמנם תמורות בסמכותה ובהיקפה של קונסוליה זו, שהוקמה ב-1842 כקונסוליה פרוסית, נהפכה ב-1868 לקונסוליה כללית של "הברית הגרמנית הצפונית", נתרחבה לקונסוליה של הרייך הגרמני ב-1871, ועד להעלאתה לקונסוליה כללית בראשית 1914. אך התעניינותה הפעילה בישוב היהודי לא נשתנתה כלל. אדרבא, במרוצת השנים עוד גברה פעילותה, בהופיעה כגורם יוזם, מסייע, ממריץ ומפעיל בתחומי-חיים שונים של הישוב, במסגרת מאמציה להאדרת השפעתה, להגדלת מספר בני-חסותה ולכינון מוסדות בני-קיימא, שנועדו לשמש משענת נאמנה בביצור מעמדה של גרמניה בארץ-ישראל. הפעולה בקרב הישוב היהודי היתה בבחינת מטרה ואמצעי כאחד: מטרה של הגנת-אמת על טובתם של בני החסות הגרמנית, כיאה למעצמה אדירה ורבת-השפעה, ואמצעי לחיזוק הגרמניזאציה בארץ-ישראל.

פעילותן המיוחדת של המעצמות הגדולות בארץ-ישראל מראשית שנות ה-40 מתוך אינטרסים מדיניים ודתיים, הביאה לידי הקמת נציגויות קונסולאריות, העשויות להפעיל גם בארץ-ישראל אותן זכויות הקאפיטולאציות, אשר היקנו למעצמות, החל מן המאה ה"טז, מעמד מיוחד בממלכה העותומאנית, בהעניקן לקונסולים סמכויות שיפוטיות ומדיניות נרחבות.² ייסוד הקונסוליות נראה גם כדרך יעילה להגנה על הנוצרים בפני התעללות ורדיפות, שחידושן היה צפוי עם החזרת השלטון התורכי ב-1840. אך יותר מן הנוצרים היה ליהודים יוצאי-אירופה ענין בהקמת הקונסוליות האלה. רק בחסותן — בשל משטר הקאפיטולאציות — עשויים היו להשתחרר מאימת הפגיעות ברכוש ובנפש, שהיו מנת-חלקם במשך שנים. מעתה אפשר היה לצפות להפסקת מעשי-ההפקרות ולהגנה תקיפה יותר על חייהם ורכושם, כשיודע לכל כי עיני הקונסול רם-המעמד פקוחות תמיד, וכי כל פגיעה בנתיניו תיענש בכל

המעצמה הראשונה שנקטה יוזמה להקמת נציגות קונסולארית בירושלים היתה אנגליה, שרצתה לבסס מעמדה באיזור, לאחר שקידמוה, למעשה, רוסיה כמגינה על הנוצרים האורתודוקסיים וצרפת — כבעלת החסות המסורתית על הקתולים.⁴ אין ספק שעל אנגליה השפיעה גם התנועה למען "Restoration of the Jews", שהיו לה בעיקר מניעים תיאולוגיים והיא פעלה גם בשיתוף עם חברות המיסיון.⁵ אולם לא התכניות למען שיבת היהודים לארץ-ישראל הכריעו את הכף בשיקולי ממשלת בריטניה, אלא האינטרס המדיני שנתחזק בשל עליית חשיבותה של ירושלים. הגורם היהודי היה איפוא גורם מישני, אף כי נתקבל ברצון כאפשרות נוספת להגברת ההשפעה הבריטית בארץ-ישראל.⁶ במארכ 1839 הגיע סגן-הקונסול וו. ת. יאנג (Young) לירושלים, כדי לכהן בה כנציג דיפלומאטי ראשון — מ־1841 עד 1845. המעצמה השנייה שגילתה ענין בהקמת נציגות בירושלים, היתה פרוסיה. המלך פרידריך וילהלם הרביעי, בעל השקפות דתיות רומאנטיות, שעלה לשלטון ב־1840, גילה מצעירותו ענין במעמד הנוצרים בארץ הקודש ותמך בשאיפות המיסיונריות. ב־1841 הציעה פרוסיה להקים פרוטקטוראט אירופי על ערי-הקודש בארץ-ישראל, תוך הבטחת אוטונומיה לאומית לכיתות הנוצריות השונות והענקת חסות ליהודים. תכנית זו ירדה מן הפרק בשל התנגדותן החריפה של אוסטריה ושל רוסיה, ששאפו למנוע את הגברת ההשפעה הפרוטסטאנטית בארץ-ישראל.⁷ ברם, המשא-והמתן הפרוסי עם אנגליה על פעולה משותפת בארץ-ישראל הלך ונמשך, וכאשר העלו חוגי המיסיון תכנית להקמת אפיסקופיה פרוטסטאנטית בירושלים, סמך המלך הפרוסי את ידו על תכנית זו. בתיווכו של השגריר המיוחד, הבארון פונזן — דיפלומאט פרוסי וידידו האישי של המלך,⁸ הוסכם על הקמת האפיסקופיה בירושלים במימון משותף, ובהנהלת הגמון שיתמנה לסירוגין על-ידי ממשלות בריטניה ופרוסיה, במטרה להפוך את ירושלים "למרכז חשוב לדת הפרוטסטאנטית".⁹ שליחו של מלך פרוסיה טען, למעשה, בשם גרמניה הפרוטסטאנטית כולה, בהדגישו גם בתזכיר מיוחד, כי "יהודים ונוצרים רבים בגרמניה הפרוטסטאנטית משתוקקים להתנשב בארץ-ישראל".¹⁰ על-אף התנגדותן של המעצמות הקאטוליות ושל רוסיה הוחלט לפתוח מיד את האפיסקופיה, ולהגמון ראשון נתמנה מיכאל סלומון אלכסנדר — יהודי משומד — שנכנס לתפקידו בירושלים ב־1.1.1842.¹¹

ההסכם הפרוסי-אנגלי הקים, למעשה, אפיסקופיה אנגליקנית ולא אנגלו-גרמנית, אף-על-פי שמלכתחילה השתייכו אליה גם גרמנים, שמספרם הלך וגדל במרוצת הזמן, עד שהיוו, בסוף שנות ה־80, את רוב העדה, בעוד שמרבית חברי העדה "האנגלים" היו מומרים יהודים — פרי פעולתו של המיסיון. אולם פרוסיה לא הסתפקה בניציגות הדתית המשותפת; היא היתה מעוניינת גם בניציגות מדינית משלה, וב־20.5.1842 נתמנה — בהמלצת פונזן — המזרחן הצעיר ארנסט גוסטב שולץ (Ernst Gustav Schultz) לסגן-קונסול ל"סוריא ולפלש-תינא", שמקום-מושבו בירושלים.¹² בחירה זו היתה מוצלחת ביותר: המדען הצעיר, שכבר יצאו לו מוניטין, ידע ערבית ועברית, הוא היה בעל הליכות-נועם וללא משפטים קדומים. שולץ החל בפעולתו בהתלהבות ומתחילה גילה אהדה רבה לשוב היהודי, בקרב אליו ביחוד את כולל הו"ד (הולאנד ודייטשלאנד) הקטן, שנוסד

ב-1837 כמסגרת פארטיקולארית של עולי גרמניה והולאנד. עם זאת ניסה להושיט עזרה גם לישוב היהודי בכללו, שהיה נתון אז במצוקה ובדלות משועת. במשך השנים נהפכה הקונסוליה הפרוסית לגורם רב-השפעה בירושלים, שקיים קשר הדוק לא רק עם אנשי כולל הו"ד, אלא גם עם יהודים אחרים, חסרי-נתינות, שביקשו ליהנות מחסות הקונסול הפרוסי. מגמת הקונסול היתה להרבות בבני-חסות, ומשום כך העלים לא-אחת עין ממהימנותם של המיסמכים שהוצגו בפניו, לאו-דוקא על-ידי יוצאי גרמניה ממש. כך הוענקה חסות גם ליהודים ספרדיים, ששמם כבר העיד על מוצאם, והם לא ידעו אף לא מלה אחת גרמנית. זמן-מה לאחר יסוד הקונסוליה הפרוסית נפתחו בירושלים קונסוליות נוספות: ב-1843 — קונסוליות של צרפת וסארדיניה; ב-1844 — של ארצות-הברית (קונסוליה פרוטסטנטית שלישית), ובשנת 1849 — של אוסטריה, בראשות הרוזן פיצומאנו, אישיות רבת-השפעה, שמילאה ברבות הימים תפקיד נכבד בעניני הישוב וביחוד בנסיונות לתיקון החינוך. בחורף 1845—1844 יצא שולץ לביקור ממושך בגרמניה, שנוצל גם למסע-הרצאות נלהב על ארץ-ישראל.¹³ אחר פגישתו עם מלך פרוסיה, שב בקיץ 1845 לירושלים והועלה לדרגת קונסול. קרנו עוד עלתה, כשיום פעולות שונות לטובת תושבי העיר. בין היתר מינה גם סוכן קונסולארי ביפו, את הארמני ס. מוראד, שהתמיד בתפקיד זה במשך שנים רבות. למעשה, ייצגה קונסוליה זו גם את יתר המדינות הפרוטסטנטיות בגרמניה. אך גם למדינות הקאתוליות — ובמיוחד לבאוואריה — היה ענין רב במקומות הקדושים, ואף הן היו מעוניינות לתקוע יתד בארץ-ישראל. על-כן שיגרו ב-1845 משלחת מיוחדת, שעובדה, בעזרת שולץ, תכנית לרכישת מיבנים ולהקמת מוסדות, לשם "הרמת הנצרות בארץ-ישראל".¹⁴ אולם בשל מאורעות 1848 נידחה הביצוע לשנים מספר. שולץ, שגם לא זנח את מחקריו המדעיים, התנדד עם חוקר ארץ-ישראל ואיש כולל הו"ד, ר' יהוסף שווארץ. ב-1848 שוב יצא הקונסול לביקור באירופה, אך בשל תהפוכות הזמן שב רק בקיץ 1850. זמן קצר לאחר מכן חלה ומת באוקטובר 1851 בירושלים, וקברו נחצב בבית-הקברות הנוצרי שבמרומי הר ציון. מותו בלא עת, כבן ארבעים בלבד, הישרה אבל רב בין תושבי העיר.

ב

הקונסול השני, ד"ר גיאורג רוזן, בא מן השירות הדיפלומטי, בו שימש כדראגומן בצירות הגרמנית בקושטא.¹⁵ גם רוזן, שנתמנה לקונסול במארס 1852, שלט בלשונות המזרח ונתפרסם בעבודותיו המדעיות, שהוסיף לשקוד עליהן ב"ד שנות-כהונתו בירושלים. רוזן היה קרוב לענינים יהודיים, בהיותו ידיד-געורים של הרב אברהם טרוינפלס (Treuenfels) מן העיר שטאטן — מיסדו ועורכו הראשון של העתון "Israelitische Wochenschrift".¹⁶ זמן-מה לפני בואו לירושלים נשא רוזן לאשה צעירה יהודיה בשם Moscheles, ואין תימה איפוא, שקונסול זה נתגלה כידיד הישוב היהודי, מושיט לו עזרה בעת מצוקה ומסייע להתפתחותו ולביסוס מוסדותיו.

משהגיע לירושלים, הדיק קשריו עם כולל הו"ד, שנציגיו הרשמיים היו אז ר' עזריאל זליג היוזדורף ור' יוחנן צבי הירש שלאנק, וכן עם יתר הכוללים והעדוּת.

רוזן, שגילה גם תושיה רבה בביצור האינטרסים הגרמניים, סייע בידי נוצרים גרמניים להשתקע בירושלים ויום הקמת מוסדות שונים. כך נוסדו בתקופת-כהונתו בית-הכנסת-אורחים לעולי-רגל (Hospiz) בבנין הסמוך לקונסוליה; מוסדות בריאות וסעד בידי מיסדר נזירות (Kaiserswerther Diakonissen), שהחלו בפעולתן ב-1851 והקימו אחר-כך מוסד חינוכי גדול ליתומות ערביות בשם "טליתא קומיי", ובמקביל לכך נוסד, ב-1860, "בית-היתומים הסורי" שבהנהלת לודביג שגלר.¹⁷

לאחר סיום מלחמת-קרים, ב-1856, גברה השפעת הקונסולים בירושלים: המעצמות הוסיפו להשקיע מאמצים בביצור מעמדן על-ידי רכישת קרקעות, הקמת מוסדות תרבותיים ודתיים ומפעלי-חסד. גם רוזן נענה ברצון לפניותם של אנשי כולל הו"ד, שיוזמו ב-1858 את הקמת בתי-המחסה, כשכונת-מגורים יהודית ראשונה, לשם הקלה על מצוקת-הדיור.¹⁸ רוזן, שראה במפעל זה אמצעי חשוב להגברת ההשפעה הגרמנית, בנוסף על מגמתו ההומאניטרית, סייע במרץ רב בידי הוועד להתגבר על המכשולים הראשונים, שהוערמו על-ידי השלטונות התורכיים. כמו-כן פירסם ברבים המלצות על המפעל וקרא להרים תרומות.¹⁹ הוא נטל חלק פעיל גם במגביות למען השלמת בנין בית-הכנסת המרכזי ב"חורבת ר' יהודה החסיד": לא זו בלבד שדרכו עברו הכספים, אשר נאספו למטרה זו בגרמניה, אלא הוא אף נאות להפציר באישים שונים, למען ירימו תרומתם לבנין.²⁰ גם עולי הולאנד נהנו מעזרתו, שהרי הקונסוליה שלו ייצגה גם את האינטרסים של הולאנד. אלא שלמעשה כללה רשימת בני-החסות יהודים בלבד.

תפקיד מרכזי מילא הקונסול רוזן בשנת-המצוקה תרכ"ו, כששרר בעיר רעב כבד וגם מגיפה השתוללה, שהפילה חללים רבים. השלטון העירוני נתערער, הפחה ברח והאגדרלמוסיה היתה גדולה. רוזן, שנחלץ לעזרת הישוב, הקים, בשיתוף עם קונסולים אחרים, ועדת-סיוע, בראשות ע. ז. הויזדורף, שחילקה לנצרכים מיצרכי-מוזון וסכומי-כסף, מתרומות שנאספו על-ידי הקונסולים.²¹ במכתבו לטרוינפלס, שהעביר אליו סכום ניכר לחלוקה, תיאר רוזן את צרת הישוב בשל פגיעי-טבע שונים והציע לסד בית-חינוך ליתומים, שמספרם כה גדל בימי-המגיפה. הקונסול הנוצרי הפציר בידידו הרב, "שלא יסיר עיניו מן המושבה היהודית העניה", ויפנה בקריאה לעשירים יהודים להרים תרומות למענה.²² פעילות מרובה גילה רוזן ב-1867 בסכסוך בין האשכנזים והספרדים על הזכות לשחיטה נפרדת, ואכן, האשכנזים השיגו את מבוקשם הודות לעזרתו הנמרצת של רוזן ושל קונסולים אחרים.²³

רוזן היה גם הקונסול הפרוסי הראשון שנתן דעתו על הצורך לכונן מוסדות-חינוך חדשים, במתכונת בתי-ספר אירופאים. אחר הקמתו של בית-ספר למל תחת חסות הקונסול האוסטרי, ניסה ר. לשכנע את כולל הו"ד לתת ידו להקמת בית-ספר גרמני, אך ללא הצלחה.²⁴ גם הנסיונות לעידוד ההתישבות מצאו אצלו אוזן קשבת.²⁵ בסוף תקופת כהונתו החלה פעילותם של הטמפלרים בארץ — כת דתית, שנוסדה ב-1861 בוויטרמברג הפרוטסטאנטית על-ידי כריסטוף הופמאן.²⁶ הטמפלרים שייסדו את מושבתם הראשונה ב-1868/69 בבתי המושבה האמריקאית הנושזה שביפו, נהפכו במרוצת הזמן לעמוד-התווך של הפעילות הגרמנית בארץ, והצלחת התישבותם

שימשה לא אחת גורם מדרבן למאמצי ההתישבות היהודית, בפרט משנת תרמ"ב ואילך.²⁷

בראשית 1867, משנתמנה לקונסול כללי בבלגראד, עזב רוזן את ירושלים. בתקופת הביניים, עד בואו של הקונסול החדש, נסער הישוב בשל פרשת נערה יתומה בשם שרה שטיינברג, בת-חסות גרמניה, שאחותה המומרה, בת-חסות אמריקאית, ניסתה לקחתה אליה בכוח, כדי להעבירה לנצרות. משהועלמה על-ידי עסקני הישוב, פרץ הקונסול האמריקאי לבית ר' אריה מארקוס, מראשי הישוב ונתין גרמני, וכשלא עלה בידו למצוא את הנערה, התעלל בשיש וגרם למאסרו.²⁸ רק בהגיע הקונסול החדש לירושלים, החוקר פרופ' היינריך פטרמאן, שנודע כאוהב ישראל,²⁹ שוחרר ר' אריה מארקוס ממאסרו והפרשה חוסלה עם העברת הנערה לאפוטרופוס יהודי והדחת הקונסול האמריקאי, כתוצאה מצעדים דיפלומטיים של הממשלה הפרוסית. בסיכום הרשמי של הפרשה הודגש, כי במשך 25 שנות-קיומה פעלה הקונסוליה הפרוסית רבות למען היהודים, מנעה מעשי-עוול שרירותיים, ומעולם לא הסכימה לשמש מכשיר למאמצים מיסיונריים. בדרכים שונות הודרו הנציגים הרשמיים להסתייג מכל שיתוף-פעולה עם ציד-הנפשות של המיסיון, ולהטעים גם הכמורה הפרוטסטנטית הגרמנית בארץ לא עשתה מעולם צעד בכיוון זה.³⁰ פטרמאן כיהן בתפקידו רק ששה-עשר חדשים (פברואר 1868 — יולי 1869), בהמשיכו את מדיניות קודמו. בשעת התמנותו נהפכה הקונסוליה לקונסוליה כללית של "הברית הגרמנית הצפונית".

עם פרישתו נתמנה הבארון פון אלטן (Von Alten), שהגיע לירושלים בספטמבר 1869.³¹ מכאן ואילך החלה תקופה חדשה בפעילות הקונסוליה, בעניני היהודים, הודות לאישיותו הדינאמית של הקונסול החדש, שלא זו בלבד שעמד לימינו של כולל ה"ד בכל פעולותיו, אלא גם יזם וקשר קשרים עם ראשי הפעילים למען ישוב ארץ-ישראל בגרמניה, ובעיקר עם ר' ע. הילדסהיימר.³² על פעילות מוגברת זו מעידה התכתבות עניפה, שבחלקה נשתמרה בין שרדי הארכיון.

ג

בעת שהותו של אלטן בברלין, בראשית 1870, נוצר, כנראה, הקשר הראשון בינו לבין חיים לוריא, הרב נתן פרידלנד ומוריטץ דורן, שנפגשו עמו בברלין, בשם "חברת יישוב ארץ-ישראל" וביקשו להיוועץ על אפשרויות ההתישבות בארץ-ישראל. אלטן עודד את פעולתם והביע דעה חיובית על סיכויי ההצלחה.³³ זמן-מה לאחר שובו לירושלים, פנה אליו הילדסהיימר, והודיע לו על ייסוד חברה חדשה בשם "החברה לעניני ארץ-ישראל" וביקש את חוות-דעתו על התכנית להקמת בית-חולים בירושלים בקירבת בתי-המחסה.³⁴ תשובת הקונסול אינה ידועה, אך מסתבר שהתכנית נגנזה כעבור חדשים אחדים, וייתכן איפוא שתוות-הדעת היתה שלילית. אולם בינתיים החליטה חברת "ביקור חולים", מיסודם של הפרושים, לבקש הענקת חסות רשמית לבית-החולים הקטן, שפתחה בשנת תרכ"י. בבקשה, שנכתבה בלשון גרמנית ונחתמה על-ידי שלושה נציגים של כולל ה"ד: ע. ז. הויזדורף, י. מ. גולדשמיד וי. ה. שלאנק, הובעה הטענה, שהמוסד הוא "בית-חולים גרמני-יהודי"

(Deutsch-Israelitisches Hospital), המתקיים מכוחן של נדבות מחוץ-לארץ ונציגו בברלין — הרב הילדסהיימר, והוא נועד אך ורק לטיפול ביהודים גרמנים או דוברי גרמנית, בעוד שיתר המוסדות הרפואיים מטפלים ביהודים מכל הארצות.³⁵ אלטן המליץ בפני הממשלה בברלין על מילוי הבקשה הזאת, שתאפשר להרחיב את ההשפעה הגרמנית על מוסד יהודי נוסף, ואכן בישר הקאנצלר את הענקת החסות הגרמנית ל"ביקור חולים".³⁶ מאז צוינה חסות זו בשמו הרשמי של המוסד; הקונסול הגרמני שימש לו מעין פטרונו ואף התערב לעתים בדרכי ניהול המוסד. התערבות זו גברה בעיקר בשנות ה-90, כפי שיתואר להלן.

בדצמבר 1870 נתפרסם אלטן בעולם היהודי, מחמת התערבותו התקיפה בפרשה של עלילת-דם, שגרמה למאסרו של חיים יעקב נג'אר ולהתפרצות חיילים לבתי-המחסה.³⁷ פעילותו המיידית הביאה להבהרת הזדון שבעלילת-השווא ולהענשת האחראים לכך. במכתב משותף הודו ר' י. אטלינגר (אלטונה), ר' י. ד. במברגר (וירצבורג) ור' ע. הילדסהיימר (ברלין) — שלושת מנהיגי היהדות החרדית בגרמניה — בשם פעילי ישוב ארץ-ישראל, לקונסול על הגנתו הנמרצת, שבה נתגלה כ"ידיד אבהי, הניצב בשורה הראשונה במלחמה למען התרבות וזכויות-אדם".³⁸

לכבוד נצחונה של גרמניה על צרפת נערכה בבית-כנסת אהבת ציון של כולל הו"ד תפילה חגיגית, במעמדו של הקונסול אלטן, סגנו אוטו קרסטן (Otto Kersten) ו"שבעים בני חסות גרמנית". לתפילה נתלוו שירה ונגינה, והויזודורף נשא נאום נמלץ בלשון הגרמנית. אף אלטן נאם במעמד זה, בהדגישו את הקשרים ההדוקים בין הקונסוליה ובני-חסותה.³⁹ ביוני 1871 שוינה שם הקונסוליה לקונסוליה של הרייך הגרמני, וכעבור חדשים מספר הוענקה גם לאלטן דרגה אישית של קונסול כללי. בהזדמנות זו נקבע מחדש גם תחום-שיפוטה של הקונסוליה, שכלל עתה: מחוזות ירושלים, שכם, בלקה (בעבר-הירדן של היום) ועכו.

בסוף קיץ 1871 יצא אלטן לחופשת-מולדת, והילדסהיימר ניצל את ההזדמנות להידוק הקשרים, בשיחה ממושכת על הבעיות השונות של הפעולה למען ישוב ארץ-ישראל. נידונה ביניהם האפשרות לשינוי התקנות של בתי-המחסה, לשם העברתם מן החסות האוסטרית לחסות גרמנית.⁴⁰ — דבר שהילדסהיימר שאף אליו מטעמים שונים. אך עיקר הדין נסב, כנראה, על סדרי-החלוקה ותקלותיה. אלטן כבר ידע לחרוץ משפט קשה על עיוותי החלוקה, ובשאלה זו מצא עד מהרה לשון משותפת עם הילדסהיימר, שנמנה על מבקריו החריפים של משטר החלוקה. בגישתו הדינאמית ביקש הקונסול להנהיג לפחות סדרים מתוקנים יותר לגבי חלוקת-התרומות הנאספות על-ידי יהודי גרמניה, ברמזו להילדסהיימר, שאם לא יבואו הדברים על תיקונם, ייאלץ לבטל את האוטונומיה ביחס לחלוקת הכספים.⁴¹ אין ספק שכוונתו היתה לטובה,⁴² דבר שמסתבר גם מתוך תזכיר מפורט בעניני החלוקה ששלח למשרד הקאנצלר, לאחר שובו לירושלים והרחבת הקונסוליה לקונסוליה של הרייך הגרמני. התזכיר פותח בהדגשה כי זה זמן רב "נשמעות תלונות נמרצות על הצורה של העברת הכספים, שאינם עומדים תחת כל ביקורת ועל דרך חלוקתם. במיוחד מתאוננים, שיהודים אמידים מצאו דרכים להיכלל ברשימת הנוקקים ועל-ידי כך הם מקפחים את חלקם של העניים והבלתי-מסוגלים לעבודה".⁴³ אמנם, הוא

מוסיף, שעד עתה הוא נמנע מלהתערב בענינים פנימיים, בהתחשב בכך שהכספים באים לא רק מגרמניה ואינם מיועדים ליהודי גרמניה בלבד. "התערבות כזו עשויה לגרום אחריה התערבותן של כל שאר הקונסוליות, וכך היה נוצר ריב של סמכויות". להלן סקר אלטן את סדרי "החלוקה", בקבעו שהפרושים מקבלים מרוסיה ומאוסטריה למעלה מעשרים אלף טאלר, בפיקוחן של הקונסוליה האוסטרית ושל הקונסוליה הבריטית, שיהודי רוסיה נמנים על בני-חסותה. בדומה לכך הוא מבקש לפקח על סכום דומה, הנאסף למען יהודי גרמניה והולאנד, באמצעות הפקו"א. לפי אומדנו מקבלים הספרדים כעשרת אלפים טאלר מאירופה, כלומר כספי "החלוקה" מסתכמים בחמישים אלף טאלר לשנה, המוצאים לתמיכות ישירות, "מבלי ששפע זה ישנה במידה כלשהי את מצבה האומלל של העיר".

לדעתו, יש איפוא להקים ועד מרכזי של רבני גרמניה, בהשתתפות הילדסהיימר, למען יחולקו כל הכספים הנאספים בגרמניה בין יוצאי גרמניה בלבד, תחת פיקוח הקונסוליה — כמחציתם לתמיכות ישירות והשאר למוסדות-ציבור ולמפעלים שונים. אם יאושר הסדר זה, נכון הוא ליטול על עצמו את הפיקוח, בעזרת ועד מקומי של יוצאי גרמניה. במכתב מקביל להילדסהיימר חזר אלטן על תכנית זו,⁴⁴ ואף הציע להוסיף על המפעלים הקיימים בית-תמחוי זול ואגודה צרכנית למוזון (Consum-Verein). כהצעת הילדסהיימר עצמו, וכן פעולות לחינוך הנוער ולימוד מלאכה. פרטי ההצעה הזאת משקפים, מצד אחד, את דרישות הילדסהיימר לריאורגניזאציה של החלוקה, ומצד שני — מעידים על השפעת חלק מאנשי כולל הו"ד, שלא הסתפקו בהעדפתם במפתח-החלוקה של הפקו"א, אלא, למעשה, תבעו לעצמם את כל הכספים מגרמניה וממערב-אירופה. הצעת אלטן היתה מרחיקת-לכת וחסרת-תקדים. ביצועה היה עשוי להביא לידי ביטול האוטונומיה הפנימית של הישוב ולשליטתה המוחלטת של הקונסוליה על בני-חסותה. מן הראוי לציין, שמשרד ראש-הממשלה בגרמניה (Reichskanzler-Amt) לא התלהב כלל מן התכנית והסתייג מהשתתפותו הפעילה של הקונסול בעניני החלוקה. עם זאת השיב, שאם יבקשו יהודי גרמניה ובני חסותה של הקונסוליה בירושלים להסמיך את הקונסול כמבקר הענינים הכספיים, "לא ישיבו, כנראה, בשלילה".⁴⁵ הילדסהיימר, שהופתע, כנראה, מן התכנית הנועזת, השיב לאלטן רק כעבור חודשיים בדברי התחמקות דיפלומאטיים,⁴⁶ ובהטעמו, שתכנית הקונסול "להקמת ארגון שלם לכספי-החלוקה לבני-החסות הגרמניים נובעת מיזמתו העצמית", הדגיש דווקא את חשיבות הפקו"א כמוסד מרכזי לכספי ארץ-ישראל זה ששים שנה. אפשר להקים, הוא אומר, ארגון חדש רק בתיאום מלא עם הפקו"א, שיהודי דרום-גרמניה — רוב הנדבנים — רוחשים להם אמון גמור, והוא הדין גם בצפון-גרמניה.⁴⁷ התערבות מן הארץ תזיק למגביות ותפחית את תרומות הנדבנים בעילום-שם. מוטב איפוא שהקונסול יתקשר עם הפקו"א לשם בירור הצרכים לשיתוף-פעולה זה. מובן מאליו, ש"הצעה" זו סתמה את הגולל על תכנית אלטן, שלא ניסה עוד להתערב בעניני החלוקה.

איתרע מזלו של אלטן להיות מעורב גם בסערת-הרוחות שקמה בעטיה של התכנית להקמת בית-יתומים. באביב 1872, כשביקרו היינריך גרץ ומלוויו בירושלים, השתדל הקונסול להיות להם לעזר ואף דן עמהם בהצעות שונות לשיפור מצבו של הישוב.⁴⁸

משנוסד, בראשית 1873, הוועד להקמת בית-היתומים, כתוצאה מביקורו של גרץ, נתבקש אלטן לפרסם גילוי-ידעת בדבר הצורך הדחוף במוסד כזה. בעלי הבקשה הדגישו שזכויותיו "לקידום מצבו הסוציאלי של הישוב היהודי בארץ-ישראל ושיפורו כה ידועות", עד שהמלצתו על התכנית תסייע מאד למפעל ההתרמה, ולא זו בלבד, אלא "דברך כבד-המשקל" יועיל גם "כנגד ההתקפות של מפלגת-הקנאים שאין לה תקנה, כידוע לך, שהרי בעיניה חינוכם הנורמאלי של הילדים היהודיים בארץ-הקודש ראוי לשימצה והיא אף נקטה צעדים עוינים לסיכול תכניתנו".⁴⁹ בהיעדרו של אלטן, הודיע ממלא-מקומו, אוטו קרסטן, על נכונותו להמליץ על הקמת בתי-יתומים כ"מפעל רב זכויות", אשר בו יעסקו, לבד מתלמוד-תורה, גם "בלימודים ובאמנויות, הדרושות כיום יותר מתמיד, לשם התקדמות".⁵⁰ אכן, ההמלצה נתפרסמה ברבים, ולאחר מכן הצטרף אליה גם אלטן עצמו.

אין צריך לומר כי במשך כל תקופת כהונתו דאג אלטן גם לביצור האינטרסים הגרמניים בארץ, ובהתאם למדיניות הממשלה ושגרירותה בקושטא הרחיב את השפעת הקונסוליה הירושלמית.⁵¹ וכוח מאלף נתגלע בין אלטן לבין השגרירות ביחס לבני-חסות. מתחילה נהגה הקונסוליה כיתר הנציגויות לפרוש חסותה לא רק על נתינים, אלא גם על נספחים, שכונו בשם "Schutzbefohlene" (בני-חסות) וקיבלו תעודת חסות מתאימה. בלא הקפדה מיוחדת נתקבלו גם יהודים ספרדים רבים וכן עולים מרוסיה.⁵² בשעתו הוציא ד"ר רוזן אנשים שונים מרשימת בני-החסות, אך הללו ערערו על-כך בפני השגרירות והממשלה בברלין. אלטן המשיך במדיניות קודמו ורצה לצמצם את מתן החסות לבני כולל הו"ד ולא לה "הקשורים עמהם" בלבד, דהיינו — הוא ביקש להתנות הענקת חסות ליהודי בהסכמת כולל הו"ד. אולם לשגרירות היתה דעה אחרת, שכן מטעמים מדיניים היתה מעוניינת להגדיל את מספר בני-החסות ככל האפשר; אלטן נאלץ לקבל את הדין ולהחזיר את זכויות החסות למערערים.⁵³ לפי סקירה מ-21.6.72 על בני-החסות בירושלים, היו בטיפולה של הקונסוליה הגרמנית 210 נתינים ו-987 בני-חסות, שהוא המספר הגדול ביותר של בני-חסות, לעומת 250 נתינים ו-950 בני-חסות של הקונסוליה האוסטרית; 180 נתינים ו-720 בני-חסות של הקונסוליה האנגלית ורק 50 נתינים ו-170 בני-חסות של הקונסוליה הרוסית.⁵⁴ בין הנתינים היה גם מספר ניכר של נוצרים, ואילו בני-החסות בירושלים היו בעיקר יהודים. יהודי רוסיה ביקשו בדרך כלל חסות אנגלית או גרמנית, מחמת סירובה של הקונסוליה הרוסית להגן עליהם.⁵⁵

בקיץ 1873 נתמנה אלטן לקונסול במונטריי (Montreux) שבשווייץ, וכשנה שימש קרסטן כממלא-מקום הקונסול. בזכות פעולותיו של אלטן בחמש שנות-כהונתו נהפכה הקונסוליה הגרמנית לגורם בעל-משקל בישוב, כששיתוף-הפעולה בינה לבין עסקני ישוב ארץ-ישראל בגרמניה גדל והולך. אף מעמדה של הקונסוליה נתעצם, כנציגה של הקיסרות הגרמנית, שמשקלה המדיני בארצות המזרח הלך וגבר, בשקדה על פיתוח הקונסוליות בערים החשובות.⁵⁶

ד

ביוני 1874 הגיע לירושלים הקונסול החדש, הבארון פון מינכהאוזן (Thankmar v. Münchhausen), ששירת עד אז כמוזכיר שני ודראגומן בשגרירות בקושטא.⁵⁷ אף הוא הצטיין במרצו ובתקיפותו, אך עלה על קודמו בגטייתו הבלוטת להתערבות גלויה בעניינים יהודיים, בשל שאיפתו להחשת הגרמניזאציה של הישוב היהודי בארץ-ישראל. ברם, למקרא המסמכים הכתובים ומנוסחים בידי שני הקונסולים, אין מנוס מן המסקנה, שאלטן הודרך בפעולותיו על-ידי שאיפתו לצדק ועל-ידי רצונו הכן לשפר את תנאי-חיוו של הישוב, בעוד שלנגד עיניו של מינכהאוזן עמדו בעיקר האינטרסים הגרמניים באיזור; אמנם בביצורם של אינטרסים אלה עשוי היה הישוב היהודי לשמש כלי-עזר יעיל, אך בטיעונו והנמקותיו מהדהדת לפרקים אפילו נעימה עוינת.

כבר בדו"ח השנתי הראשון הטעים, שאכן "בעת יסוד הקונסוליה היתה המחשבה המדריכה לתמוך באפסיסקופיה האוואנגלית גם על-ידי רשות מדינית מן הצד הפרוסי. בכל תמורותיה הארגוניות דבקה הקונסוליה במשימה זו, אך עם זאת נתוספו במרוצת השנים תפקידים לא-פחות חשובים, הנועדים לבסס את האינטרסים שלנו בארץ זו". הדו"ח ציין גם את גידול מספרם של בני-החסות ל-1554 נפש, בעיקר על-ידי ריבוי הטמפלרים, ואת מינוייהם של סגני-קונסול ביפו ובחיפה, וכן סקר בהרחבה את התפתחות כולל הו"ד והמוסדות היהודיים שבחסותו — בתי-מחסה, בית-חולים "ביקור-חולים" ומרפאת-היגם.⁵⁸

סמוך לכניסתו לתפקיד, נתבקש מינכהאוזן לטפל בתכנית להתישבות. עוד לפני בואו, הפקיד ר' צ. ה. קאלישר בידי הקונסוליה סך של 1200 טאלר, שבשעתו הועברו לשם רכישת קרקע לרב יקיר קרון, שנפטר בינתיים.⁵⁹ בכסף זה נרכשה אדמה במוצא, בעזרתה של הקונסוליה,⁶⁰ סמוך לפטירתו של ר' צ. ה. קאלישר. אך עוד לפני מותו ציווה לקנות נחלה נוספת, בכספים שנתרו ברשותו, ובקיץ תרל"ה נרכשה חלקת-אדמה בת 4800 אמ"ר מול קבר רחל.⁶¹ בתיקי הקונסוליה מצויים אישור על רישום הקושאן על-שם "חברת ישוב ארץ-ישראל" בטורן, ומכתבו של י. ל. קאלישר, המודיע כי ימשיך את פעולת אביו ומבקש הסות הקונסוליה על השטח שנקנה "ועל מה שייקנה בעתיד".⁶² בינואר 1876 הודה קאלישר למינכהאוזן על עזרתו, בצינון כי מצוי בידו סך 600 מארק, שבדעתו לנצלם לעיבוד החלקה. על-כך השיב לו הקונסול, כי "לפי ההסכם עם השלטונות התורכיים, החסות אינה כוללת טיפול בקרקעות הנרכשים על-ידי בני החסות, אך נכון הוא לטפל בדבר באורה בלתי-רשמי", אם הכסף יועבר אליו דרך בנקאי בברלין.⁶³ אין ספק שזו היתה השתמטות ברורה, כי הקונסול סבור היה, כנראה, ששום תועלת של ממש לא תצמח מפעולת-נפל זו. בזאת פסקה חליפת-המכתבים בענין זה, וקאלישר השתדל להעביר את חלקת-האדמה, תחילה לחובבי-ציון ואחר-כך לחברת "עזרת נדחים".

ברם, עיקר התעניינותו של מינכהאוזן היתה נתונה לחינוך היהודי, בהשקיעו מאמצים מרובים להקמת מוסדות חדשים מטעם יהודי גרמניה, במתכונת מודרנית ובשפת-הוראה גרמנית, כנקודות-משען חשובות להרחבת הגרמניזאציה. משום כך השתדל לסייע בהקמת בית-היתומים מטעם החברה שבברלין. בתשובתו לפניית

משרד-החוזק הגרמני ב-1874 (חדשים מועטים אחר כניסתו לתפקיד) בדבר הענקת רשיון לרב ד"ר פרלס במינכן, חבר ועד החברה, לערוך בבאוואריה מגביות למטרה זו, הודיע מינכהאוזון על תמיכתו בהמלצתם של קרסטון ואלטן על בית-היתומים, הנזכרת לעיל, והביע בהודמנות זו את עמדתו העקרונית בבעיות החינוך היהודי.⁶⁴ "חינוך הנוער היהודי לקוי מאד; הרבנים האחראים לו נוקטים שיטות דומות לאלה של הישועים", היינו — הם "מונעים ממנו דברים, העשויים להניעו לעמדה ביקורתית כלפי תורת-הדת היהודית". מינכהאוזון סיפר על רשמי-ביקורו במוסדות-החינוך הקיימים, שלא מצא בהם הוראת הלשון הגרמנית או כל לשון אחרת, פרט לעברית. לבד מלימוד תנ"ך ("des alten Testaments"), תלמוד ומעט חשבון, מעט מאד נעשה להכשרת אזרחים מועילים. לעומת זאת, "בפני דאגות חומריות שומרת עליהם שיטת-הצדקה של אחיהם לאמונה, וכלל לא עולה על דעתם, שמוטב היה לפרנס עצמם". אמנם מצויים כאן גם אנשים נבונים הקובלים על המצב, ומהם יצא הרעיון להקים מוסד-חינוך בסיועם של יהודי גרמניה. אך לשם הסרת חשד מלב הקנאים "נבחרה הצורה של בית-יתומים", הדרוש אמנם באמת, "כי לכל יהודי ארץ-ישראל אין אפילו מוסד אחד ליתומים, ואם כי רצוי לעודד את המפעל אפילו מטעם זה בלבד", הרי מכוונת תמיכתו לשיפור החינוך היהודי בכלל. מכתב זה מעיד איפוא על גישתו העקרונית, שהיתה נר לרגליו בפעולתו בתחום זה.

במאמציו לקידום החינוך, הגה מינכהאוזון תכנית לשגר צעירים להשתלמות בגרמניה, ובעיקר להכשרתם להוראה. הקונסול סבר, שזו דרך יעילה יותר להחדרת השכלה מודרנית מאשר הקמת בית-יתומים, בעל אופי סוציאלי מובהק. נסיונו הראשון נעשה בסוף 1875, כשהציע להילדסהיימר לממן לימודיהם של חמישה צעירים על-ידי מילגות של קהילת ברלין.⁶⁵ לדעתו, במעשה זה היתה הקהילה "משרתת יותר את האינטרסים של אמונתה", מאשר על-ידי תרומות לחלוקה, שרק "מסיעת לבטלה". בספרו מחדש על רשמי-הביקור במוסדות הקיימים קבע הקונסול, "שמעציב ביותר לראות, כיצד אוכלוסיה גדולה ואינטליגנטית כיהודים גדלה בכורות מוחלטת, ובידונה לחיות כל חייה בתוסר-מעשה מוחלט". והאשמים בכך? אחיהם לאמונה באירופה, "הפועלים בעקרונות מנוגדים כלפי עצמם, ובהפיקם תועלת מדרך השכלתם של עמיתיהם הנוצריים, משיגים הם במדינות הנוצריות אותה עמדה רמה, המאפשרת להם לדאוג לאחיהם בארץ-ישראל בצורה כזאת, שלמעשה הם מופקרים לטירוריות של רבניהם". על-כן יש לנקוט כל האמצעים כדי להחדיר השכלה אירופאית ולהכשיר צעירים להוראה, ואם יצליח הנסיון הראשון, יבואו נסיונות נוספים אחריהם.

בהתקבל תשובה מתחמקת של הילדסהיימר,⁶⁶ עשה מינכהאוזון מעשה ללא תקדים ופנה אל "קהל ישראל" בברלין — פלג שפרש בראשית 1876 מקהילתו החרדית העצמאית של הילדסהיימר, "עדת ישראל", כנראה בשל סכסוכים אישיים, והקים קהילה חרדית נפרדת,⁶⁷ שבה כיהן כרב ראשי הרב ד"ר ברוך ליפשיץ.⁶⁸ ייתכן שדבר הפילוג נודע למינכהאוזון מתוך קריאתו השקדנית בעתונות היהודית הגרמנית, שעליה מעידות תגובותיו הרבות על מאמרי-העתונות. במכתבו מספטמבר 1876 לד"ר שטרנהיים, פרנס "קהל ישראל", חזר על תוכן פנייתו להילדסהיימר ועל השגותיו

על שיטת-החלוקה ותוצאותיה, בהציעו ש"קהל ישראל" תיטול על עצמה את הדאגה לארבעה צעירים שישתלמו בהוראה. לדעתו, צריך להנהיג חובת-חינוך בישוב היהודי בארץ-ישראל, "וכמובן בתנאי של הוראת השפה הגרמנית", אך אין הקונסוליה יכולה לעשות זאת, אלא באמצעות הגדלת החלוקה להורים, שישלחו בניהם לבית-הספר. מינכהאוזן מוסיף, שחינוך הנוער צריך להיות מושתת "על קרקע האמונה האורתודוקסית-היהודית, אם אין רוצים להפוך את הקערה על פיה".⁶⁹ בכך גילה מינכהאוזן כי דעתו היתה נתונה לא רק להקמת בתי-ספר, אלא גם למשיכת הילדים ללימודים בכלל, בכחינת "חובת-חינוך".

תשובתו של שטרנהיים היתה מעין נזיפה קשה לקונסול.⁷⁰ אמנם, הוא מדגיש, שאין מפקקים בכוונותיו הטובות, אך התנגדות הרבנים לתיקון החינוך אינה נובעת מטעמי אנוכיות או עריצות: "יש לראותם כאנשים ישרים, ללא אינטרס פרטי, הדורשים רק טובת הענין, וזוהי דעת רובם המכריע של יהודי אירופה, השולחים גדבות בשפע לארץ-ישראל". כל נסיון לסלק את הרבנים מהשפעתם על החינוך — זוהיר — עשוי לגרור אחריו תגובות חמורות. משום כך מוטב לקיים קשר עם הרבנים ולהפציר בהם לתת יד לתיקון עניני החינוך. רב הקהילה, הרב ליפשיץ, "המקובל על רבני ארץ-ישראל כתלמיד-חכם ובעל סמכות", ינסה לתמוך במאמצים אלה, ובהתקבל התשובה מירושלים, יתקשר שטרנהיים שנית עם הקונסוליה.

מכתבו של הרב ליפשיץ לראשי הפרושים היה מתון ביותר; הוא הסתייג במפורש מהאשמות הקונסול, וביקש סליחה על מתן-אמונו, כביכול, בדברי הקונסול, "הצועק על ההויפט-שולע שלכם".⁷¹ ליפשיץ מזכיר את טענות הקונסול, ש"בזדון מעכבים גערי בני-ישראל מלהקנות לעצמם שלימות הידיעות, ההכרחיות והנצרכות כעת לכל אדם, לפרנס עצמו כשיגדל... לא כעצלן ובטלן, המטיל עצמו ובני ביתו על הציבור ואוכל ושותה ואין עושה". אמנם חלק הקונסול כבוד ללימוד התלמוד, אך חרץ משפט קשה על החלוקה וטען, שהרבנים "משתדלים להרחיק כל קנין השלימות כמטחוי קשת מילדי בני-ישראל, כדי לסגור לפניהם שערי התורה והבינה... הם משתררים על הציבור ביד רמה ועושים הכל כפי רצונם ולטובת עצמם, באין מעצור לרוחם ובלי שיש אדם המוחה בידם". כוונתו בעיקר להזהיר את ראשי הישוב, שגרמניה כיום בעלת השפעה רבה ומעמדה בארץ-ישראל "ברום המעלות", על-כן עצתו לנקוט אמצעים כדי "להסיר מכם את תלונות האומות, וגם להרבות שלימות, דרך-ארץ ומוסר... ואם אפשר ללא הפסד ללימוד התורה, כדאי להזדרז ולעשות תקנות". ברם, כיון ש"ידעתי כי אני בחוץ ואתם בפנים", הרי הוא משאיר את ההכרעה בידם, ואם מירושלים ישיבו בשלילה, יסוגו בני עדתו לחלוטין מן הענין וישיבו לקונסול "דברי מליצה מפני הכבוד, שקופים ואטומים".⁷²

תשובת הרבנים והממונים אינה ידועה, אך ניתן לשער שדחו לחלוטין את כל הצעות-התיקון, וראשי "קהל ישראל" התחמקו מן הענין. כשלוש גסיונותיו השונים הגיע את הקונסול לשוב לתכנית של בית-היתומים כאפשרות מעשית יחידה לפי שעה, בלי לנטוש לחלוטין את תכניתו לשיגור צעירים להשתלמות בחוץ-לארץ. במאמציו לקדם את תכניתו, הידק קשריו עם בית-ספר למל, בו למדו אז אמנם רק ילדים ספרדיים, אך בכל-זאת ניסה ללמדם גרמנית וידיעות כלליות.⁷³

במארכ 1877 נקט צעד נוסף חסר-תקדים, בהזמינו 35 ראשי-המשפחה שבחסות הקונסוליה — ביניהם זקנים ואנשים שלא היו להם ילדים כלל — "לשם שיחה בענין החינוך העממי היהודי".⁷⁴ בכתבה של ה"חבצלת" על שיחה זו נמסר, שהקונסול תבע מן הקוראים, שלא העזו להיעדר, כמובן, ללמד את ילדיהם גרמנית והוכיחם על "הזנחת הנקיון והסדר" ב"תלמוד-תורה", ולאחר דברי התקפה אלה על ראשי הכוללים אף רמו, שהמשך החסות יותנה להלן בהוראת גרמנית.⁷⁵ תשובת הנאספים אינה ידועה, אך הדים מפגישה זו עולים מתוך מכתבם של ראשי כולל הו"ד, שנתפרסם כתגובה להצעות שונות בזכות שינויים בסדרי-החלוקה. בקבעם, שאין צורך ב"שוהלען.. כאשר דורש הקאנזול למדינת פרייסען", הטעימו, "שאם יתרוצו למלאות רצון הקאנזול בזה, יהיה הכרח להעמיד שוהלען כמספר הקאנזולען, כי כל קאנזול יבקש להעמיד הנאציאגליטאט שלו ויהיה פעה"ק לשונות אין מספר, עד אשר לא ישמע איש את שפת רעהו".⁷⁶ אנשי הכולל היטיבו איפוא להבחין במניעים שהדריכו את הקונסול.

בעת-יובעונה-אחת עם לחצו על בני-החסות בירושלים, פנה מינכהאוזן מחדש לאנשי-שם בגרמניה. במכתבו אל ר.ע. הילדסהיימר סיפר על כשלון מאמציו לשיפור החינוך,⁷⁷ והציע לחזור לתכנית של בית-היתומים, אשר מלבד "הסיכויים לשרת את המטרות של י (הדגשת הקונסול), עשוי להקל על מצוקה אמיתית, הקיימת כאן". כבר ב-1874 תמך בתכנית זו, אולם מאז לא שמע עליה. עתה ביקש את הילדסהיימר לחדש פעולתו בענין זה, בהבטיחה את עזרתו המלאה.⁷⁸ בתשובתו הסביר הילדסהיימר את המניעים לפרישתו מן הפעולה למען הקמת בית-יתומים ואת שאיפתו להתרכז בפעילות למען בתי-המחסה. אין בתשובתו יותר מאשר הבעת אהדה לעצם התכנית, אגב דחיה ברורה של הצעת הקונסול.⁷⁹

מכתב שני הריץ הקונסול לרב ד"ר מ. להמאן, עורך ה"איזראעליט", שבו טען, כי פעולתו בארץ-ישראל למען לימוד הלשון הגרמנית היא בוודאי "ברוח התורמים מגרמניה, וכן מתפקידו לדאוג לטיפוחה אצל בני-החסות". הוא מבטיח כי הכל יתנהל על בסיס חרדי מובהק — "וכלום אין מוכיחים מאות ואלפים של יהודים חרדים בגרמניה, שאפשר בהחלט לרכוש השכלה מדעית, בלי ליהפך מיד לשפינוזה?" במורת-רוח רבה הוא מתאר להלן את הסתגלותם של בני חסותו ליוצאי פולין ("Verpolen"), וכי יחד עם הלבוש הפולני "סיגלו לעצמם בורות ולכלוך פולניים". להדגשת שאיפתו לסייע "ליהודים חרדים ולאזרחים ישרים ומוכשרים" בחינוך הנוער הוא מצרף איום שקוף כנגד בני-החסות, "שאם ברצונם להתנהג מחסותה של מדינה תרבותית אמיתית, עליהם להראות שהם ראויים לכך". להמאן הסתפק בפירסום המכתב בעתונו, בלי להגיב עליו כלל.⁸⁰ העובדה, שמינכהאוזן פנה לראשי היהדות החרדית ולא לוועד החברה בברלין במישרין, מעידה על גישתו המפוקחת, בהיטיבו לדעת שרק תמיכת החרדים עשויה לקדם את הגשמת תכניתו.

כעבור שנה עלה בידי מינכהאוזן להתחיל בביצוע תכניתו המקורית, בשגרור את הצעירים אפרים וחיים כהן ללימודים בגרמניה.⁸¹ מצוקידים במכתבי-המלצה באו הצעירים אל הילדסהיימר,⁸² שלא ראה אפשרות לקבלם לבית-המדרש לרבנים והיפגם לאלטונה, ששם נתקיים בית-ספר חרדי, בו לימדו גם לימודי חול. אחרי שלוש שנות

לימוד ביקשו להתקבל לסמינר למורים, תחילה בקלן ואחר-כך בווייצבורג, אך בשל החשש מפני תגובת רבני ירושלים נתקלו בסירוב נמרץ, ואף השתדלות הילדסהיימר לא הועילה.⁸³ לבסוף נתקבלו לסמינר למורים בהאנובר — שלא נימנה על החוגים החדשים — וסיימו בו את לימודיהם. אחרי שתי שנות לימוד נוספות באנגליה, שבו האחים כהן לירושלים. אפרים כהן נתמנה למורה הראשי ואחר-כך למנהל בית-ספר "למל", שבינתיים נתמזג עם בית-הספר של בית-היתומים.

בית-יתומים זה הוקם ב-1880 בירושלים. תחילתו היתה קבוצה בת ארבעה יתומים ספרדיים שנתקבלו לבית-הספר במקוה-ישראל. היה זה נסיון שלא עלה יפה. לפני העברת הילדים לירושלים פנתה "החברה לחינוך יתומים" בברלין אל הקונסול בבקשה לסייע בהקמת המוסד, וכן ביקשה לברר את האפשרויות המעשיות לסידור הילדים אצל משפחות אומנות — באין כספים מספיקים להקמת מוסד עצמאי — ולהקמת ועד נאמנים.⁸⁴ בתשובתו מדגיש מינכהאוזן שכבר מזמן עשה כמיטב יכולתו לשיפור החינוך היהודי, אך לצערו לא הוכתרו מאמציו עד כה בהצלחה.⁸⁵ המאבק נגד הקמת בית-יתומים בנוסח מודרני שהכשיל בשעתו את הילדסהיימר, עודנו נטוש. הוא סבור כי כשלון הנסיון במקוה-ישראל, שהביא להתפטרותו של המנהל, ד"ר הרצברג,⁸⁶ היה נעוץ במגמותיה המתחזקות של חברה כ"ח להחדיר השפעה צרפתית וליבראליזציה דתית (die jetzt in der Alliance Israelite immer stärker auftretenden französisierenden und religiös liberalisierenden Tendenzen). לדעתו, אין מנוס משליחת הילדים לבית-ספר למל, שבו מבקרים עתה ילדים ספרדים בלבד ("על-כן שפת ההוראה היא ספאניולית"), אך הוא בכל-זאת המוסד היהודי היחיד, שנלמדים בו גם מקצועות כלליים, לרבות הלשון הגרמנית.⁸⁷ הצעתו היא איפוא למנות את ד"ר הרצברג למנהל בית-היתומים ולהרכיב את הוועד מיהודים גרמניים בלבד.

מעתה נתפתחה חליפת-מכתבים ערה בינו לבין החברה בברלין, שנועצה בו בכל שלבי המשא-והמתן עם קהילת וינה — הממונה על בית-ספר למל — בדבר מיווג המוסדות והרכב הוועד.⁸⁸ מן המכתבים מסתבר, שמינכהאוזן יזם את צירופו של יחיאל מיכל פינס לוועד ("שהומלץ לי ביותר מצד מוסמך, ואמנם תואם את כל הדרישות, ואף מבחינת ההשקפה הדתית-האורתודוקסית"), ליווה את הקמת המוסד בכל שלביו, ולאחר בקשת-חסות רשמית על-ידי החברה בברלין, הביע סיפוקו על שעלה בידי החברה להגשים תכניתה.⁸⁹ באשרו את הענקת חסותה של הקונסוליה, הבטיח עזרתו לקבלת יתומים אשכנזים מתוך בני-החסות הגרמניים, במידה שתרחבנה אפשרויות הקליטה.⁹⁰ כאן הביע מינכהאוזן ספק, אם ניתן לבסס פעולה להרחבת ההשכלה על ילדים ספרדיים דוקא, והדגיש את החשיבות בקבלת ילדים אשכנזים למוסד, למען יוכל למלא את ייעודו.⁹¹ אפיינית ביותר היא חליפת-המכתבים בין הקונסול והחברה בדבר הרכב ועד הנאמנים. מסתבר, שכל המוצעים השתמשו בתירוצים שונים מליטול על עצמם כהונה זו, מחמת הפחד מפני אמצעי-התגמול מצד ראשי הישוב, ולבסוף נותרו רק פינס, שלא נרתע מפני איש, וד"ר שווארץ, רופא בית-החולים על-שם רוטשילד. באין ברירה, ויתרה החברה על הקמת הוועד ופינס נתמנה כמפקח על עניני הדת.⁹²

ייסוד בית-היתומים בחסותו של הקונסול הגרמני רב-ההשפעה הדאיג את חוגי הקנאים והניעם להקמת מוסד מתחרה, בהשראת הרב מ. י. ל. דיסקין.⁹³ עלה בידם לשכנע את ע. ז. הויזדורף ליטול על עצמו את "ייצוג החוק" של המוסד, והלה ניסה להשפיע על הקונסול להעניק חסותו גם למוסד המתחרה. מינכהאוזן הסתייג וטען שאין מקום לשני בתי-יתומים ותבע שיתוף-פעולה בין שני המוסדות.⁹⁴ ברם, אף כי הויזדורף הבטיח לעבד הצעה כזאת, מיהר להודיע מעל דפי העתונות, שהקונסוליה הגרמנית תומכת במוסד החדש, ואילו מינכהאוזן החליט לפרסם הכחשה נמרצת, שבה שלל את הצורך במוסד המתחרה והביע תמיכתו המלאה בבית-היתומים שמיסוד החברה בברלין.⁹⁵ גם לאחר מכן הוסיף מינכהאוזן לסייע במרץ רב בביסוס בית-היתומים ובסיכול תכניותיהם של המתנגדים. אחת מפעולותיו האחרונות באוגוסט 1881 היה הטיפול ברכישת בית למוסד, לפי בקשת החברה בברלין.

בנובמבר 1881 עזב מינכהאוזן את ירושלים. בסיפוק לא-מועט יכול היה לסכם את מאמציו בתחום החינוך היהודי במשך שבע שנות פעולתו, הן בהקמת מוסד חינוכי בעל צביון גרמני מובהק והן בשיגור צעירים להשתלמות בגרמניה, שמספרם הלך וגדל במרוצת השנים. אף כי לא עלה בידו לשכנע את אנשי כולל הו"ד לתת לילדיהם השכלה כללית ולשלחם לבית-ספר מודרני, הצליח לשבור את חומת ההתנגדות. מספר היהודים האשכנזים שחפצו בחינוך מודרני לבניהם, הלך וגדל מראשית שנות השמונים, ולא במעט תרמו לכך מאמציו הבלתי-נלאים של מינכהאוזן. ברם, לא לשיפור החינוך כשלעצמו היו נשואות עיניו, אלא להעמקת ההשפעה הגרמנית — ואף בזאת האירה לו ההצלחה פנים. מבית-היתומים, שנתמזג לאחר מכן עם בית-ספר למל, הוליכה הדרך לצמיחת רשת-החינוך העניפה של ה" Hilfsverein", שהיה גורם חשוב בביצור ההשפעה הגרמנית בארץ, תחת הנהלתו של אפרים כהן-רייס ששימש כנאמנה וגם כעושה-דברה של הקונסוליה הגרמנית.

ה

הקונסול החדש, ד"ר יוליוס רייטץ (Reitz), שכיהן עד כה כקונסול בקייב היה שונה לחלוטין משני קודמיו בהתייחסותו לישוב היהודי בארץ-ישראל. אמנם אף הוא גילה התעניינות רבה בבני-חסותו והגן עליהם בתקיפות בעת הצורך, אך בדרך-כלל הצטמצם במסגרת הפעילות הדיפלומאטית הרגילה ונמנע מלהתערב בעניינים פנימיים, לא כל שכן ליוזם פעולות משלו. מיד אחר בואו נתבקש על-ידי ועד החברה בברלין להמשיך במסורת קודמו בביסוס בית-היתומים ובפיתוחו,⁹⁶ ואכן עשה זאת בנאמנות רבה. ברם, דרכו היתה בנועם ובזהירות וללא נסיון לכפות את רצונו. בימיו גברה הפעילות החינוכית והדתית של הגרמנים בארץ, ואליה נתוספה ב-1885 גם פעילותה המדעית של "Deutscher Verein für Erforschung Palästinas" שהוקם כמשקל-נגד ל-Palestine Exploration Fund הבריטי (פעל מאז 1865). לשתי החברות המדעיות-הארכיאולוגיות היו גם מטרות מדיניות מוסוות. החברה הגרמנית פיתחה אפוא פעילות עניפה, שתרכזה להגברת ההשפעה הגרמנית.⁹⁷ עם זאת שקדה הקונסוליה על פיתוח קשרים כלכליים ומסחריים בין ארץ-ישראל וגרמניה.

רייטץ גילה תושיה רבה כשנחלץ ב-1884 לעזרת המתנשבים בפתח-תקוה, שעה שהשלטונות התורכיים התנכלו להם עד כדי כך, שעתיד המושבה עמד בסכנה חמורה.⁹⁸ בשל גזירות השלטונות על קניית קרקעות ובנין בתים נרשמו כאן המגרשים הראשונים על שם יואל משה סלומון, ממסדי המושבה, שהיה נתין גרמני. בסוף 1883, כשביקש משלטונות המחוז ביפו רשיון לבניית בתים, נתקל בסירוב ואף נרמז לפלאחים, תושבי יהוד, שראוי להם להפריע להקמת הבנינים.⁹⁹ בעוד שהבניה החלה ללא רשיון, פנה סלומון אל הקונסוליה וביקש את עזרתה "als Vertreter mehrerer anderer deutscher Unterthanen".¹⁰⁰ סלומון וחבריו נתבעו למשפט, שבו ניסו המתישבים לטעון כי אין כוונתם להקים מושבה חדשה, אלא להרחיב את משקיהם שביהוד. אך בית-המשפט פסק להרוס את המיבנים. בינתיים החלו הפלאחים, בהשראת השלטונות, לרדת לחיי המתישבים ולהפריע את עבודתם. רייטץ, שהתערב בתקיפות מרובה, טען שאין השלטונות רשאים למנוע הקמת מיבנים על אדמות שנרכשו כחוק. הוא אף איים לשלוח גרמנים "מן השכונה הגרמנית ביפו" (מושבת הטמפלרים בשרונה) להגן על "השכונה הגרמנית ביהוד", בהדגישו שביסמארק בכבודו ובעצמו יתערב. הפחה גכנע, והוסכם לדחות את הריסת הבתים ולהתיר ערעור על פסק-הדין בפני בית-המשפט בירושלים.¹⁰¹ הערעור נדחה אמנם ביוני 1884, ואף-על-פי-כן הוסיף הקונסול להשתדל אצל הפחה לעכב את ביצוע פסק-הדין ולהניח למתישבים. עם זאת פנה הקונסול אל השגרירות בקושטא וביקש את התערבותה הנמרצת לביטול פסק-הדין. השגרירות, שנצטוותה לפעול ברוח זו על-ידי משרד-החוץ — לפי בקשת הילדסהיימר — הגישה מחאה נמרצת, ואמנם השיגה, באפריל 1885, את ביטול הגזירה.¹⁰² פרשת התלאות בעטיה של "גזירת הבנינים" הבהירה למתישבי פתח-תקוה — כלמתישבים במושבות אחרות — שרק בזכות הגנת הקונסולים ניתן לקיים ולטפח את גרעיני ההתישבות היהודית ו"אלמלא הקונסולים לא היו יכולים היהודים להימצא כאן אף לא יום אחד".¹⁰³

בשנת 1882 עלתה הצעה למכור את בנינה הישן של הקונסוליה שברובע המוסלמי של העיר העתיקה לוועד למען הקמת בית-חולים, מיסודם של יהודי גרמניה. רייטץ עשה כמיטב יכולתו כדי לסייע בסילוק המכשולים השונים, שנערמו בעיקר על-ידי השכנים והשלטונות, ואף כי הבנין כבר נמכר רשמית לשם הקמת בית-חולים, נמשך המשא-והמתן מספטמבר 1882 ועד ראשית 1885, עד שלבסוף חדלו מן המאמצים מחמת התנגדות השלטונות. העיסקה נתבטלה והוועד נאלץ לפי שעה לוותר על התכנית.¹⁰⁴

אף אירועי שנת תרמ"ב, ובעיקר איסור העליה לארץ-ישראל, משתקפים במסמכי הקונסוליה, שגילתה עירנות רבה להתרחשויות ועקבה הן אחר ביצוע הגזירות והן אחר ראשית ההתישבות, תוך מגמה ברורה להגן בתוקף, ככל הנדרש, על האינטרסים של הנתינים הגרמניים.

בירושלים במשך י"ג שנים (1886—1899). אף קונסול זה, שנתפרסם כאיש מדע ומזרחן, גילה התעניינות מרובה בפעולותיהם של יהודי גרמניה, ביקר תכופות בבתי-מחסה ובמוסדות-החינוך וסייע בפיתוחם. בדומה לרייטץ, נמנע גם טישנדרוף מהתערבות יתירה בעניניו הפנימיים של הישוב, נקט בדרך של מתינות ושמר בקפדנות על האינטרסים הגרמניים. כבר בשנה הראשונה לכהונתו (ב-1886) נודמן לו להיחלץ מחדש להגנת בני-החסות הגרמניים שבפתח-תקוה, כאשר פלאחים מיהוד התגפלו על המושבה ופגעו בצורה חמורה בנפש וברכוש. ביזמת הקונסוליה הגרמנית פעלו קונסולי גרמניה, אנגליה ואוסטריה במשותף ואיימו להפוך את התקרית לסכסוך בין-לאומי. התורכים נאלצו לאסור את האשמים ולהעמידם לדין.¹⁰⁵

כדוגמה מאלפת לגישתו של פון טישנדרוף אפשר לראות את התערבותו בענין הנהלת "ביקור חולים", שעמד תחת חסות הקונסוליה. לפי בקשת כולל הו"ד תבע הקונסול ב-1893 לחדש את ההסכם בדבר השתתפותם של שלושה נציגי הקונסוליה בהנהלת המוסד. הקונסוליה ניצלה את ההזדמנות לבדיקה יסודית של סדרי המוסד והנהלת חשבונותיו, ועמדה בתוקף על מינוי הנהלה חדשה בת 5 חברים — 3 נתינים גרמניים ושניים מן הנהלה הקודמת. תביעה זו עוררה סערת-רוחות, שכן עד אז היתה החסות פורמאלית בלבד. אולם ראשי הפרושים, ששלטו במוסד באורח בלעדי, לא יכלו להתנגד לתביעת הקונסוליה, ומטעם נתיני גרמניה נתמנו להנהלה: לזאי אונגר,¹⁰⁶ ע. ז. הויזדורף וי. מ. סלומון. בזמן הזה מנה המוסד 58 מיטות ועבדו בו שני רופאים מוסמכים, וליד בית-החולים פעלה גם מרפאה לעיניים. עם שובו של אונגר לברלין, נתמנה יואל משה סלומון ליו"ר הוועד.¹⁰⁷ גם בשנים הבאות היתה עין הקונסול פקוחה על המוסד, והחסות הגרמנית נתקימה למשך שנים רבות.

טישנדרוף סייע גם בהקמת בית-החולים "שערי צדק", מיסודו של הוועד הגרמני הנו"ל, שחידש בראשית שנות התשעים את מאמציו להקמת המוסד הזה. לפי בקשת השגריר בקושטא, פון ראדוביץ, טיפל הקונסול ב-1893 ברכישת המגרש וסידור הענינים הפורמאליים. היה עליו להפיג את חשש השלטונות, שהקמת בית-החולים עשויה לעודד את העליה, מה גם שהאיסור על רכישת נכסי-דלא-ניידי בידי יהודים נשמר בקפדנות. הקונסוליה ראתה בהקמת בית-החולים, שנתמכה על-ידי משרד-החוץ הגרמני, אפשרות "להעמידו תחת הגנת הרשות הגרמנית ובפיקוח הקונסוליה".¹⁰⁸ המגרש נרכש במבואות העיר בעזרת הקונסוליה, וביוני 1894 ביקש טישנדרוף "בשם נתינים גרמניים" רשיון לבניה.¹⁰⁹ למרות הסכמתם העקרונית של השלטונות המרכזיים בקושטא, השהה מושל ירושלים את מתן הרשיון ורק ב-1896 החלה הבניה. בפברואר 1902 ניתן לחנוך מוסד גרמני נוסף, בהיפתח "בית-החולים היהודי הכללי שערי צדק".¹¹⁰ מאז קיימה הקונסוליה קשרים הדוקים עם בית-החולים הזה ועם מנהלו ד"ר משה ואלאך, והושיטה עזרה רבה לפיתוח המוסד.

עם הטלת איסור העליה לארץ-ישראל והחמרתו בסוף שנות השמונים, ניסתה הקונסוליה לעמוד לימנם של עולים מגרמניה, בטענה שהאיסור מכונן "לעליה המונית", בעיקר מרוסיה, אך לא לעליית בודדים מארצות-אירופה אחרות.¹¹¹ כן השתדל הקונסול לסייע בידי יהודים מבני-חסותו, שנפגעו מגזירת התורכים על רכישת נכסי-דלא-ניידי בידי יהודים ופנו אליו בבקשה לעזרה.¹¹² טישנדרוף פתח

במשא-ומתן עקשני עם מושל ירושלים, שנתרשם, כנראה, מעמדתו התקיפה של הקונסול הגרמני, וב-20 באפריל 1894 יכול היה טישנודורף להודיע לשגריר בקושטא, כי "החל מסתיו דאשתקד לא הגיעו יותר תלונות מצד נתיני הרייך, או בני-חסות, בשאלת רכישת נכסי-דלא-ניידי. במקרים לא-רבים, שענינם רכישת אדמות על-ידי יהודים גרמניים, בוצע הרישום הרשמי ללא תקנות נוספות."¹¹³ הביטול החלקי של הגזירות נזקף לזכותה של הקונסוליה הגרמנית, ללא התערבותם של הקונסולים האחרים. כפי שגרמזו במכתב מאוחר יותר של טישנודורף, לא נקפו נציגי רוסיה וצרפת אצבע בפרשה זו; כיוון שהללו היו מעוניינים ברכישת אדמות למען הנוצרים. האורתודוקסים והקאתולים, שאפו ממילא "להיפטר ממתהרה טרדני ולמנוע ככל האפשר את העליה המתמדת של מחירי הקרקעות"¹¹⁴. עמדה זו לא נעלמה מעיני הישוב, שהכיר טובה לקונסוליה הגרמנית על עזרתה חסרת-הפניות.

בפברואר 1899 נתמנה לקונסול ד"ר פרידריך רוזן, דראגומן בשגרירות טהרן, יליד ירושלים ובנו של הקונסול גיאורג רוזן, שנזכר לעיל. בדומה לאביו הצטיין בבלשנות, תירגם ספרים מפרסית ומהינדוסטנית, והיה מקובל כמזרחן מעולה. רוזן לא הסתיר את שמחתו על שובו לעיר שבה גדל, והשתאה למראה השינויים שחלו בירושלים במשך שלושים שנה. לעת זקנה פירסם רוזן ספר-זכרונות, הפותח בתיאור מרתק על ירושלים בשנות ה-50 וה-60 של המאה הי"ט, וכולל בהמשכו פרקים מפורטים על תקופת-כהונתו כקונסול בירושלים בשנים 1899—1900.¹¹⁵ בספר זה, שבו נרשמו זכרונות מרובים על קשריו עם עמיתיו הקונסולים ועם תושבי העיר המושלמים, אין כמעט זכר לקשריו עם הישוב היהודי. בשל נטיותיו לחקר עתיקות הסתייג מן המודרניזאציה של ארץ-ישראל, בין השיטין האשים בכך את ההתישבות היהודית החדשה ואת העליה המוגברת, ודן את הציונות בכלל לכף-חובה מבחינת האינטרס הגרמני. ואף-על-פי-כן, משגשאל בדבר ההצעה ליסוד חברת "עזרה" (Hilfsverein der deutschen Juden) ותכניתה להקים בתי-ספר בארץ-ישראל, חיווה רוזן דעה חיובית. בתכנית זו ראה אמצעי לעצירת ההשפעה הצרפתית הגוברת בארץ-ישראל ולחזיקו הפצתן של הלשון הגרמנית ותרבותה בקרב הישוב, שהיתה בנסיגה, לדעתו.¹¹⁶ ברם, כשנה ומחצה לאחר בואו לירושלים נתמנה לתפקיד בכיר במשרד-החוץ בברלין.¹¹⁷

בשנים 1901—1916 כיהן כקונסול אדוארד שמידט, מקודם סגן-קונסול ביפו. תקופת-כהונתו היתה רצופת סערות פנימיות בישוב, שבהן נטלה הקונסוליה חלק לא-מבוטל. מצד אחד גידולה של הרשת החינוכית של ה-Hilfsverein, ומצד אחר — צמיחתה של התנועה הלאומית היהודית, חוללו, עם ראשית הקמתו של הטכניון בחיפה, התנגשות בלתי-ימנעת של "מלחמת-שפות". המאבקים והפעולות של השנים ההן מחייבים תיאור נפרד, שאין מקומו כאן.¹¹⁸

על סף המאה העשרים מנתה העדה הגרמנית-הנוצרית בארץ למעלה מ-1500 נפש — עדה מאורגנת היטב ובעלת הישגים ניכרים. חשיבותה חרגה הרחק מעבר לכוחה המספרי, ולכוחה ניתן לזקוף התקדמות ניכרת במיכון החקלאות, בשיפור התחבורה ובהגברת הפעילות הכלכלית. הודות למאמציה הבלתי-פוסקים של הקונסוליה היתה זו העדה היחידה שהצליחה להקים מפעל התישבותי משגשג של

נוצרים בארץ-ישראל, שהיה בבחינת עמוד-התווך של ההשפעה הגרמנית כאן. עם זאת הסתייעה הקונסוליה בבני-חסותה בקרב הישוב היהודי כגורם להגברת השפעתה המדינית והתרבותית. בהיווסד ב-1897 ה-Palästina-Bank, כסניף של "בנק האוריינט" הגרמני, נתוסף מכשיר כספי רבי-ערך, בעל הון יסודי של מאה אלף מארק, "לקידום האינטרסים הכלכליים הגרמניים ולטיפול בכל העיסקות הקשורות בהם"¹¹⁹. היה זה המוסד הבנקאי הראשון, שהוקם בארץ בידי גורם זר. הקונסוליה הגרמנית יכלה איפוא להתברך בתוצאות פעולתה השקדנית. חמש מושבות גרמניות, שבהן ישבו ב-1903 כ-1370 נפש; טיפוח מוסדות דת, בריאות וחסד; החזרת הלשון הגרמנית ותרבותה באמצעות רשת בתי-ספר לא-יהודיים; פיתוח קשרי מסחר וכלכלה — כל אלה היו הישגים ניכרים לעבודת הקונסוליה.¹²⁰ בנוסף לכך הוקמו מוסדות ומפעלים על-ידי יהודי גרמניה ועל-ידי אנשי כולל הו"ד, בסיועה המתמיד של הקונסוליה הגרמנית. הישגים אלה היו נדבכים חשובים בביצוע מדיניותה של גרמניה להאדרת השפעתה בארץ-ישראל ובמזרח-הקרוב כולו, הוזה אומר — להגשמת ה-"Drang nach dem Osten". אך גם הישוב היהודי יצא נשכר מפעילות זו, ומעשי הקונסוליה תרמו תרומה רבת ערך לביסוס חיי הישוב במאה ה"ט ולהאדרתם.

הערות

- * מאמר זה נכתב בהקשר לחיבור מקיף על "יהודי גרמניה וישוב ארץ-ישראל במאה הי"ט", שייצא לאור על-ידי המכון לחקר הציונות שליד אוניברסיטת תל-אביב. פרטים שונים, הנוכחים להלן ברמז או בקיצור, נידונים בהרחבה במחקר הנ"ל. רובו המכריע של המאמר גשען על המסמכים והמכתבים שבתיקי הקונסוליה הגרמנית בירושלים, ששרדו אחר גלגולים שונים ומצויים כיום בגנוך המדינה. ברשותו האדיבה של מנהל הגנוך, ד"ר פ. א. אלסברג, מכין אני עתה לדפוס מבחר מקיף של תעודות ומכתבים מתוך אותם התיקים, הדנים בענינים היהודיים ומהווים מקור יקר-ערך לתולדות הישוב. רובם המכריע של המסמכים הנוכחים יתפרסמו בקובץ זה.
1. עיין: Albert M. Hyamson: *The British Consulate in Jerusalem*: 2 vol. London 1939 (Introduction) 1838—1914). ב.צ. גת, הישוב היהודי בארץ-ישראל בשנות ת"ר—תרמ"א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 86—92; ח. ז. הירשברג: המפנה במעמדה של ירושלים במאה הי"ט, קובץ יד יוסף יצחק ריבלין, רמת-גן תשכ"ד, עמ' 78—107.
2. א. י. ברור: ראשית השימוש בקפיטולציות, מאסף "ציון", ה'; י. בן-צבי: ארץ-ישראל ויישובה, פרק ד'; ח. ז. הירשברג, שם, עמ' 80—84. לתיאור מסכם של זכויות הקאפיטולאציות ראה: A. Overbeck: *Die Kapitulationen des Osmanischen Reiches*, Breslau 1917; W. Lehmann: *Die Kapitulationen*, Weimar 1917

3. הקונסול הגרמני פרידריך רוון, שנולד וגדל בירושלים, מתאר בזכרונותיו את מעמד הקונסולים בשנות ה-50 של המאה במלים אלה : "...for after God the Consuls were the highest persons in Palestine ; even the Pasha was not quite so much revered by the inhabitants". (Friedrich Rosen : Oriental Memoirs, London 1930, p. 9) בקושטא ב-1859 : "Many of the foreign consuls, including our own, have been in the habit of assuming the function of government, of dictating to the pashas arbitrarily the line of conduct to be pursued in internal matters — — — (all of which) has gone towards annihilating the power of the provincial Governors" (Friedrich Rosen : M. Maoz : Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840—1861, Oxford University Press 1968, p. 24)
4. ראה : מ. ורטה, מדוע נוסדה הקונסוליה הבריטית בארץ-ישראל ; "ציון", כ"ו, עמ' 225. ו. רואה בכך את הנימוק העיקרי להקמת הקונסוליה. כבר בשנת 1840 החלה ממשלת רוסיה בהקמת בנינים לאיכסון עולי-רגל : ראה : Tibawi : British Interests in Palestine, Oxford 1961, p. 43
- על הדירה המעצמות לארץ-ישראל והתפתחות היחסים שביניהן, ראה : M. S. Anderson : The Eastern Question (1774—1923), London 1966 ; N. Verney / G. Dambmann : Les Puissances étrangères dans le Levant, en Syrie et en Palestine, Paris 1900
5. השווה : F. Kobler : The Vision was There, London 1956, p. 58 ff. ; N. M. Gelber : Zur Vorgeschichte des Zionismus, Wien 1927, p. 130—150 ; A. Hyamson : British Projects for the Restoration of the Jews, London 1917 ; idem, PAJHS 1918, p. 127—164 ; N. Sokolov : History of Zionism, I, London 1919, p. 101—132
6. ורטה, שם, עמ' 229—231 ; טיבאוי, שם, עמ' 31. לעומת זאת סבורים בן-צבי (ארץ-ישראל ויישובה, עמ' 363), ומ. מדויני (המדיניות הציונית, עמ' 25—26), כי האהדה ליהודים הכריעה והם מתעלמים מן המניעים המדיניים. פירושים רבים ניתלו בהוראתו של לורד פלמרסטון לאיגו, כי "הענקת חסות כללית ליהודים תהווה חלק מתפקידך" (Hyamson, The British Consulate, No. 2), וראה לענין זה : Tibawi, op. cit., p. 34—35 ; Kobler, op. cit., p. 60 ; A. Hyamson : British Projects etc., p. 134
7. L. Wolf : Notes on the Diplomatic History of the Jewish Question, London 1919, p. 114—119 ; Gelber, op. cit., p. 157—162. נ. מ. גלבר : שאלת ארץ-ישראל בשנות 1840—1842, מאסף "ציון" ד', מעמ' 56 ואילך.
8. השווה : Frances Bunsen : Memoirs of Baron Bunsen, London 1868, I, pp. 593 ff ; Hechler : The Jerusalem

- Bishopric, London 1883, p. 25—27 ; II, p. 3—19 כן הופיעו שתי
 W. Höcker : Der Gesandte Bunsen, הדות בענין :
 als Vermittler zwischen Deutschland und Eng-
 land. Göttingen 1951 ; K. Schmidt-Clausen : Vorweggenom-
 mene Einheit (Die Gründung des Bistums Jerusalem in
 Jahre 1841). Berlin/Hamburg 1965 (p. 90 ff)
9. W. Hechler, *ibid*, p. 28—30 ; Hyamson, *ibid*, p. 46
 רשמית של הארכיבישוף מקנטרבורי מ-9.12.41 על תפקיד האפיסקופיה — הכלר,
 שם, ב', עמ' 111—113.
10. L. Wolff, *op. cit.*, p. 116
11. נולד ב-1798 ב-Schönlanke שבמחוז פוון, ונטבל לנצרות בלונדון ב-1825. בתיאור
 מועמדותו נכתב : "By race an Israelite, born a Prussian, Confession-
 Church of England, for 20 Years Professor of Hebrew and Arabic
 at King's College (Bunsen, *ibid*, p. 608) אלכסנדר מה לפתע בירושלים
 בשנת 1845.
12. א. ג. שולץ (1811—1851) התמחה בבלשנות מזרחית ובארכיאולוגיה מקראית ונתמנה
 ב-1838 (בהיותו כבן 27) מרצה לספרות המזרח באוניברסיטת קניגסברג. ב-1841
 התוודע ללונדון לבונזן, שהציעו לתפקיד בירושלים. ראה הספד עליו : Philipp
 Wolff : Jerusalem. Leipzig 1857, p. 204—214
13. ראה : E. G. Schultz : Jerusalem (eine Vorlesung), Berlin 1845
14. G. Meinertz : Ein Jahrhundert Kampf um den Besitz
 und die Erhaltung der heiligen Stätten. "Das
 heilige Land", 3. Band, 1941, p. 243. עם יסוד הקונסוליה האוסטרית ב-1849,
 נטלה זו על עצמה את ייצוג המדינות הקאתוליות הגרמניות, ואילו הקונסוליה הפרוסית
 ייצגה את הפרוטסטנטיות.
15. גיאורג רוזן (1820—1891), יליד Detmold, מזרחן וארכיאולוג, תירגם ספרי אגדות
 תורכיות ופרסיות, חקר את הלשון הערבית, ובעת כהונתו בירושלים פירסם את הספר :
 Geschichte der Türkei (1826—1856) ; 2 vol. 1866/67. גיאורג רוזן
 חיבר באותן השנים גם ספר קטן על הר הבית. זמן-מה לפני מותו עסק בחיבור
 מקיף על "Juden und Phönizier", שבו ניסה להוכיח את התמזגותם של
 שני העמים ולהסביר בדרך זו את היקף התפוצה היהודית. הוא נפטר לפני סיום
 המחקר. בנו, הקונסול פרידריך רוזן הנזכר להלן, עיבד כעבור שנים את כתב-היד
 והוציאו לאור בשנת 1929. — על בוא ג. רוזן לירושלים ראה : Finn
 Stirring : Times, I, London 1878, p. 87
- "דראגומן" — הואר של פקיד קונסולארי, ששימש בעיקר כמתורגמן, אך מילא גם
 תפקידים מינהליים שונים. בימים ההם, כאשר השליטים והמושלים התורכיים לא ידעו
 שפות אירופיות, זכו הדראגומנים לעמדות רבות-השפעה.
16. הרב ד"ר אברהם טרוינפלס (1819—1879), יליד פראנקפורט, כיהן משנת 1860 כרבה
 של שטצטין, פירסם מחקרים רבים בתחומי היהדות ונימנה עם המהנה הקונסרבטיבי

- המתון. על קשריו עם רוון : Israel Wochenschrift (=IWS) 1872, No. 30 ; Allgemeine Zeitung des Judenthums (=AZJ) 1865, No. 52
17. Hans Rohde : Deutschland in Vorderasien. Berlin 1916, p. 105 ff. ; V. Kramer : Ein Jahrhundert deutscher Katholischer Palästina mission (1855—1907). Köln 1956 ; Karl Götz : Der Deutsche in Palästina Langensalza n. d. (1932 ?)
18. תולדות בתי־המחסה תוארו במפורט בפרק מיוחד במחקרי הנזכר בהערה 1, ובמאמרי ב"סיני", אב־אלול תשכ"ז.
19. "המגיד" ג', תוספת לגל' 13 ; "המגיד" ו', גל' 17 ; AZJ 1862, No. 34.
20. בין התעודות בתיק A XXXIII/1 מצויים מכתבים על העברות־כספים, וכן פניה אישית מ־19.5.64 של הקונסול לבארון גינצבורג בפטרסבורג, שבה הטעים את חלקו באיסוף־הכספים בגרמניה והפציר בבארון להשתתף במפעל. פניה זו באה על־סמך בקשתם של ראשי הציבור האשכנזי בירושלים.
21. "הלבנון" ב', גל' 24.
22. AZJ 1865, No. 52.
23. תיק הקונסוליה A XXXIII/4 מוקדש כולו ל"מלחמת־ההשיטה". ראה גם : ב. צ. גת, שם, עמ' 31 ואילך ; "הלבנון" ד', גל' 7.
24. ראה מכתבו של ר' י. שווארץ אל הרב אליהו גוטמאכר, "המגיד" ז', גל' 21, המצטט את דברי הקונסול : "indem für die hiesige Israelitische Jugend eine gute Bildungsanstalt nötig ist"
25. כתבי הרצ"ה קאלישר, בעריכת י. קלויזנר, ירושלים תש"ז, עמ' רכ"ג.
26. ראה במפורט : H. Rohde, op. cit., 64 ff. מלבד בזכרונותיו של הופמאן ובבטאונים Werte des Tempels שהופיע במשך שנים רבות, תואר מפעל הטמפלרים בספר : Fr. Lange : Geschichte des Tempels, Jerusalem 1889 ובספרו הנ"ל של K. Götz. תיאור תמציתי, אך חד־צדדי, מצוי גם בספרו של ת. כנען : הגיס החמישי (הגרמנים בארץ־ישראל בשנים 1937—1948), בית לוחמי הגיטאות והוצאת הקיבוץ־המאוחד, תשכ"ח.
27. במכתבו הנודע, המזהיר מפני התישבות בארץ־ישראל, מונה קרל נטר בין הנסיונות שנכשלו, את מושבות הווירטמברגים, שלאחר "שאבדו להם האמצעים, אשר לקחו אתם בצאתם מארצם, ממשיכים עתה לחיות חיים בלתי־בוטחים בעזרת מתנות־צדקה" (לפי תרגום א. דרויאנוב, כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ־ישראל, כרך ג', עמ' 357 ועיין הערת העורך שם). אך כבר בתשובתו המוחצת של ד"ר הרצברג תואר שגשוג מושבות הגרמנים ("המגיד", תרמ"ב, גל' 24). מכתביהם של נטר והרצברג הועתקו גם ברוב העתונים היהודיים בגרמניה.
28. ראה תיאור מפורט במאמרי : פרשת שרה שטרנברג, "סיני", תשרי—חשוון תשכ"ט, וכן על הקונסול האמריקאי בבוושה : Frank E. Manuel : The Realities of American-Palestine Relations. Washington 1949, p. 26 ff.

29. פרופ' יוליוס היינריך פטרמאן (1801—1876), חוקר שפות שמיות ופרופ' באוניברסיטת ברלין, עשה שנים רבות במסעות-מחקר בארצות אסיה ופירסם ספרים אחדים על מסעותיו.
30. תזכירו של הקונסול הכללי ובר בבירות מ־2.4.68 בתיק המיוחד לפרשה זו : BI/64 : Amerikanischer Consul Beauhoucher / Arie Markus wegen Sarah Sternberg's angebliche Entführung (Januar 1868 — Januar 1869)
31. לפי תיק A II/5 כיהן פון אלטן קודם לכן כציר מדינת האנובר ברוסיה. האנובר סופחה, כידוע, ב־1866 לפרוסיה, ופון אלטן עבר לשירות הדיפלומטי הפרוסי בתואר : Geheimer Legationsrat. אף אלטן עסק במחקר ארכיאולוגי, היה ממסדיו של "Deutscher Palästina Verein" ופירסם בכתב-העת של הארגון (ZDPV) מחקרים שונים על תולדות ירושלים. (ראה בכרכים הראשונים).
32. פעולותיו של הרב עזריאל הילדסהיימר (1820—1899) למען הישוב בארץ-ישראל, תוארו בפרק מיוחד במחקרי הנ"ל, וראה גם : אגרות ר' ע. הילדסהיימר שבעריכתי, ירושלים תשכ"ו, לפי מפתח-הענינים.
33. Jüdische Presse (=JP) 1870, No. 19. אף פעולת חברה זו תוארה במפורט במחקרי הנ"ל.
34. מכתב מ־20.6.1870, בתיק : A XXXIII/1
35. מכתב מ־15.12.1870 בתיק הנ"ל. יש להגיה כי הילדסהיימר לא ידע על ההסתמכות עליו, שהרי לא היה לו כל קשר ל"ביקור חולים" (ראה גם : אגרות ר' ע. הילדסהיימר, עמ' נ"א). במכתב צוין שלמוסד 13 מיטות, ולביה"ח של רוטשילד 18 מיטות.
36. מכתב בשם הקאנצלר מ־16.1.1871 והודעת אלטן לוועד "ביקור חולים" מ־31.1.71 בתיק הנ"ל. ראה גם JP 1871, No. 10 בענין זה. ב־5.6.71 ביקש הוועד את עזרת הקונסול להשגת רשיון להוספת קומה בבנין.
37. השווה לענין זה : א. ר. מלאכי : עלילות דם בארץ-ישראל, "חורב", גיו-יורק, כרך ו', תש"ב ; א. שטרנברג : תעודה על עלילת-דם בירושלים ב־1870, קובץ יד יוסף יצחק ריבלין, רמת-גן תשכ"ד, עמ' 160—166.
38. מכתב מינואר 1871, בתיק הנ"ל.
39. "המגיד" ט"ו, גל' 12 ; JP 1871, No. 10
40. ב־14.9.71 שלח לו הילדסהיימר טיוטת מכתב לקונסוליה האוסטרית לשם חוות-דעת, וכן המסמכים המקוריים על קניית המגרש והתקנות של בתי-המחסה (תיק A XXXIII/1). במכתבו מ־14.12.71 ביקש את עזרתו בענין בתי-המחסה, "אשר למרבה הצער כפופים עדיין לקונסוליה האוסטרית". גם כמה מכתבים מאוחרים יותר דנים בשאלת העברת בתי-המחסה לחסות גרמנית ; ביחוד שם, מכתב מ־19.7.73.
41. אגרות הילדסהיימר, עמ' 93.
42. ראה ידיעה על קבלת-פנים של כולל הו"ד לאלטן עם שובו, שבה סיפר על שיתותיו עם הילדסהיימר ועל הבטחתו, "כי יתן תמיד עיניו ולבו על היהודים בירושלים, ולהיות למחסה עוז לבנין בתי-המחסה" ("הלבנון", ח', גל' י"ט).
43. ראה בתזכיר מ־10.1.72 (שם). על אי-פרסום דו"חות בשנים אלה ועל הטענות שהועלו

- בקשר לכך, התלוננו מכבר אישים שונים, בגרמניה ובארצות אחרות, שמתחו ביקורת על "החלוקה". נושא זה שימש גם סלע-מחלוקת בפולמוס החריף שבראשית שנות ה-40, כשבראש המבקרים את הפקו"א ניצבו י. מ. יוסט, ל. ה. ליונשטיין, רפאל קירכהיים ול. פיליפסון מעל דפי ה"אורינט", "איוראעליטישע אנאלן" ואצ"י.
44. מכתב מ-13.1.72 (שם). אלטן הציע שהילדסהיימר יטפל בהרכבת הוועד.
45. שם, מכתב מ-20.2.72 ומכתבו של אלטן להילדסהיימר בענין זה מ-20.3.72.
46. שם, מכתב מ-22.3.72.
47. עוד ב-1884 כותב הילדסהיימר לפינסקר, ש-9/10 מכל נדבות ארץ-ישראל באות מדרום גרמניה, תוך אמון מלא בפקו"א (אגרות, עמ' 201).
48. ראה במפורט: אגרת הילדסהיימר — מעמ' 85 ואילך; וכן: J. Meisl: Heinrich Graetz, Berlin 1917
49. שם, מכתב מ-9.4.73.
50. שם, מכתב מ-1.5.73.
51. בשנת 1869 ביקרו בארץ יורש-העצר הפרוסי פרידריך וילהלם (לאחר מכן הקיסר פרידריך השלישי) והנסיד אוטו מבאוואריה, כנציג האינטרסים הקאטוליים. שני הביקורים נוצלו היטב למטרות מדיניות ולהבלטת האינטרסים הגרמניים. כמרוכז סיעה הקונסוליה בביסוס ההתיישבות של הטמפלרים ובהרחבת המוסדות הדתיים. על הרחבת הפעילות הגרמנית ראה גם: Philipp Wolff: Zur neueren Geschichte Jerusalems (1843—1884). ZDPV, VIII (1885)
52. בדרך זו קיבלה משפחת סלומון חסות גרמנית; ראש המשפחה, ראש"ז צורף, שימש תקופה מסוימת אפילו כ"סגן-קונסול". חסות זו, שנהפכה לנתינות במרוצת השנים, הוכיחה חשיבותה בעת סכסוך הבניה בפתח-תקוה בשנת 1883/84, כפי שיתואר להלן. גם משפחת הירשנזון נהנתה מחסות גרמנית, ובעזרת הקונסול השיג חיים הירשנזון את הרשיון להוצאת עתון. משפחות ידועות אחרות שהוענקה להן בדרך זו חסות גרמנית, הן משפחת ר' יעקב ספיר ובניו ומשפחת ר' יעקב לעווי, אב"ד של עדת הפרושים.
53. תיק A XVII/16. אף טענת אלטן, שחידוש זכויות המערערים עשוי להביא לידי סכסוך עם השלטונות הרוסיים (מכתב מ-26.2.70), לא הועילה לו.
54. תיק A XV/1, מתוך דו"ח הקונסוליה לממשלת הרייך, הכולל גם רשימות שמיות. רוב הנתינים הגרמניים היו נוצרים, שהרי כולל הו"ד מנה בשנה ההיא כ-80 נפש בלבד. בני-החסות התחלקו כדלהלן: ירושלים — 470, יפו — 237, חיפה והגליל — 280, כלומר נכלל כאן מספר רב של הגלויים אל הטמפלרים, פרט לירושלים, שבה היה גם מספר ניכר של יהודים בין בני-החסות. יוצא איפוא, שלקונסוליה הגרמנית היה אמנם המספר הגדול ביותר של בני-החסות, אך מבחינת מספר יהודים עלו עליה האוסטרים והאנגלים, שלגביהם מתיחס מספר בני-החסות רק לירושלים וליפו, בעוד שחסר המספר לגבי חיפה והגליל, היינו — צפת וטבריה.
55. השווה: Hyamson, The British Consulate, etc., No. 56 ff.
56. השווה: Ph. Zorn: Die Konsulargesetzgebung des Deutschen Reiches. Berlin 1901

57. תחילה שימש כמ"מ הקונסול וב-1876 נתמנה לקונסול. עליו : J. M. von Radowitz : *Aufzeichnungen und Erinnerungen*. Stuttgart 1925, I, p. 235
58. תיק A XXXIX/2, דו"ח כללי לשנת 1874. חלוקת בני-החסות : 535 בירושלים (כמחצית יהודים), 403 ביפו ו-338 בחיפה.
59. מכתבי קאלישר לקונסוליה מ-8.3.1874 ומ-24.4.74, בשם "פקידי חברת ישוב ארץ-ישראל", בתיק A XXXIII/2. על שיתופו של אלטן בפרשת-הקניה ראה : כתבי קאלישר, עמ' תס"ב, ת"פ ו-תפ"ח. במכתבו אל הרב א. אשכנזי (שם, עמ' תק"ג—תק"ד), מבקש קאלישר להעביר את הכסף לקונסוליה, וכן שם, עמ' תקי"א.
60. "קול מבשר", "המגיד", ד' תשרי תרל"ה (1874, גל' 37), הועתק בכתבי קאלישר, עמ' תקמ"ה.
61. על פרשת נחלה זו כתב י. רפאל : "כברת ארץ", בספרו : ראשונים ואחרונים, עמ' 303—319.
62. שם, מכתבים מ-26.10.75 וראה : רפאל, שם, עמ' 305—306.
63. שם, מכתבים מ-27.1.76 ומ-18.2.76.
64. שם, מכתב מ-22.9.74.
65. מכתב מ-30.12.75, בתיק A XXXIII/3.
66. שם, מכתב מ-15.3.76 : הילדסהיימר עסק רבות בבירור האפשרויות של השתלמות צעירים מארץ-ישראל בגרמניה, אך טרם הצליח להתגבר על המכשולים.
67. איזראעליט 1875, גל' 10, הביע דאגה על יסוד "קהל ישראל", הגורם נזק "לענין המשותף, וייהפך לנשק בידי המתנגדים", וראה בפילוג "מעשה פזיו ובלתי-מחושב". הילדסהיימר הסתייג לחלוטין מן הפילוג והזהיר מפני פיצול הכוחות, אף כי הקהילה החרדית החדשה חלקה לו שבחים בהודעתה הראשונה. מ. ראהמר, עורך ה-IWS, ששמח לאידם של החרדים, כינה את הילדסהיימר בשם "מנהיג המפלגה של שבירת האחדות" והעיר, "שאולי יבין הילדסהיימר עתה, לאן מוליכה קריאת-התגר לפרישה" (IWS 1875, No. 10,11).
68. הרב ברוך יצחק ליפשיץ (1812—1878), בנו של ר' ישראל ליפשיץ בעל "תפארת ישראל" מדאנציג, כיהן כרב המדינה במקלנבורג-שוויירן, ואח"כ התגורר כאיש פרטי בהאמבורג ובברלין. סמוך לפטירתו נתחסלה, כנראה, הקהילה הנפרדת.
69. "Sollen nicht alle Verhältnisse auf den Kopf gestellt werden"
70. שם, מכתב מ-22.10.76.
71. ראה נוסח המכתב : "החבצלת", ז', גל' ח'.
72. פרומקין, שניצל הזדמנות זו להזדהות עם ביקורתו של מינכהאוזן על סדרי החינוך, שאל : האומנם צריך "שר שלא מבני עמנו" להטיף לנו מוסר, מוטב שהרבנים ישימו אל לבם ויעשו למען תיקון המצב (שם, גל' 9).
73. שם, חילופי-מכתבים עם י. רוזנברג, "המנהל הזמני של ב"ס למל", מ-19.1.77 ו-10.2.77.
74. שם, הומנה מ-5.3.77, בפירוט רשימת המוזמנים. הרשימה כוללת את שמות רוב ראשי המשפחה של כולל הוי"ד, ובנוסף עליהם גם את ר' יעקב הירשנזון ובנו יצחק, חיים

- ויואל סולומון, בנימין ספיר וכן כמה שמות ספרדיים מובהקים.
75. "החבצלת", ז', גל' 24.
76. "הלבנון", ט"ו, גל' 50.
77. מכתב מ-12.3.77 בארכיון הילדסהיימר. בטעות חשב הקונסול, שהילדסהיימר ביקר בשעתו בארץ, אך הלה העמידו בתשובתו על טעותו.
78. כאן רמו הקונסול, שבהשפעתו נתגבשה קבוצה של "יהודים גבוהים ובעלי כוונות טובות, שהיו מופקרים להתקפותיהם של הקנאים", ואילו עתה הם מתחזקים בחסותו.
79. אגרות, עמ' 114—116. הדים למכתב הקונסול: י"פ 1877, גל' 18—19. שם מתוארת שאיפת הקונסול להפיץ תרבות והשכלה גרמנית בין בני-החסות, שהוא נתן לה "ביטוי בצורה פעילה". כן נזכר שהקונסול מתענין זמן רב באפשרות לשגר צעירים ללימודים בברלין, אך בעניין זה קיימים היסוסים רבים (שם, גל' 30). בנוסח דומה: JWS 1877, No. 29
80. מכתב מ-14.3.77, "איוראעליט", 1877, גל' 16.
81. אפרים כהן-רייס (1867—1943) כיהן אחר-כך כמנהל רשת בתי"ס של ה-*Hilfsverein*. חיים כהן (1861—1933) למד חקלאות באנגליה, והיה אחר-כך מדריך חקלאי במושבות הבראון. על קשריהם עם הקונסול ולימודיהם בגרמניה: א. כהן-רייס, זכרונות לבן ירושלים, ירושלים תרפ"ד, עמ' 87—116. במהדורה השניה, ירושלים תשכ"ו, מעמ' 56 ואילך. ראה שם גם הקדמתו של י. י. ריבלין.
82. A XXXIII/3, מכתב המלצה מ-17.7.78. א. כהן מספר בזכרונותיו, שבפגישתם עם ילינק, התרעם הלה על הכוונתם להילדסהיימר ושאל: "מאימתי אומרים, כי רק מברלין תצא תורה?" (שם, עמ' 92—94).
83. אגרות, עמ' 191 ו-256. בתיק הקונסוליה מצוי מכתבם הראשון של אפרים וחיים כהן בגרמנית (שם, מ-6.3.79), שבו הודו על עזרתו ובישרו תחילת לימודיהם באלטונה, בצירוף הערתו של הרב ד"ר לאַב (Loeb) מאלטונה, שאפרים כהן חיבר את המכתב בכוחות עצמו. ב-18.10.80 כתבו האחים שנית לקונסול, וב-14.12.80 הוא ביקש מן הרב לאַב להודיע לו על מידת התקדמותם.
84. שם, מכתב מ-4.9.79.
85. שם, מכתב מ-25.9.79. מינכהאוון הזכיר להם גם את חוות-דעתו, לאחר שהופנתה אליו על-ידי הצירות בקושטא בקשת החברה לקרוא את בית-היתומים, העתיד לקום, בשם: "Kaiser Wilhelm-Haus". בחוות-דעתו לא התנגד הקונסול לאישור השם, אך התנה את ההכרה במוסד בהבטחת תנאים נאותים מבחינה כספית ומבחינת ההרכב האישי של המחנכים ובאי-תלותם ברבנים, ש"אם לא כן ייחנק המוסד באיבו ואין טעם לטרוח בהקמתו".
86. ד"ר וילהלם (ואב) הרצברג (1827—1897) פירסם ב-1868 בשם בדוי את הספר: *Gustav Meinhardt: Jüdische Familien-papiere*, שתורגם לעברית על-ידי י. מ. פינס ור' בנימין בשם "כתבי משפחה עבריים". לאחר נסיון-הנפל במקוה-ישראל ניהל את בית-היתומים בירושלים עד 1891. פרט לרופאים, היה הרצברג היהודי הראשון בעל ההשכלה האקדמאית בירושלים. הוא נטל גם חלק בחיי הציבור ובעבודת התרבות. עליו: ד. ילין: כתבים נבחרים, א', ירושלים,

- תרצ"ו, עמ' 218—227; י. פרס, מאה שנה בירושלים, עמ' 80—87.
87. מה שאין כן בת"ת של האשכנזים, שבהם מלמדים ז'ארגון פולני-רוסי ו-"richtiges Deutsch gar nicht gehört wird" ("וגרמנית נכונה אין שומעים כלל").
88. שם, מכתבים שונים בין אוקטובר 1879 — ספטמבר 1880, וכרוז החברה ממאי 1880: "החבצלת", י', 35; י"פ 1880, גל' 23. המו"מ עדיין לא נשא פרי.
89. שם, מכתב מ-29.10.80.
90. לפי דו"ח שנתי לשנת 1879 היו 299 יהודים מבין 672 בני-החסות של הקונסוליה בירושלים. סה"כ של בני-החסות בארץ-ישראל הגיע באותה שנה ל-1238 נפש. (דו"ח מ-28.2.80 בתיק A XXXIX/4).
91. "Auf die Aschkenasim hingegen kommt es in dieser Frage viel mehr an; sind dieselben gewonnen, so ist alles gewonnen!"
92. מכתב הקונסול מ-16.3.80 בתיק A XXXIII/3, פינס הסכים לכהן בתפקיד זה ללא כל תמורה כספית.
93. הרב משה יהושע ליב דיסקין (תקע"ח—תרנ"ח) עלה בתרל"ח מבריסק והיה מנהיגם הרוחני של החוגים הקיצוניים. קידש מלחמה על כל נסיון חדש בתחום החינוך. השווה: יוסף שיינברגר: ספר עמוד אש, תולדות חייו של רבינו... מי"ל דיסקין, ירושלים תשי"ד, עמ' ע"ה—ע"ו.
94. רישום מ-15.3.81 בתיק: A XXXIII/5.
95. הודעת הוידורף: "איזראעליט" 1881, גל' 8, והכחשת הקונסול: שם, גל' 14 (הטיטא בתיק הנ"ל). מכתב נוסף פירסם שם, גל' 24, על שיחותיו עם החכם באשי בדבר תמיכתו בבית-היתומים הגרמני. על המו"מ בין מינכהאוזן והחכם באשי מצויים בתיק מכתבים אחדים. השווה גם: "הלבנון", י"ז, גל' 37 ו-46; "החבצלת", י"א, גל' 28—30.
96. שם, מכתבים מ-23.12.81 ו-9.4.82.
97. למעשה נוסדה החברה עוד ב-1877, אך פעולתה גברה למן 1885 ואילך. ראה: H. Grothe: Die asiatische Türkei und die deutschen Interessen. Halle 1913, p. 44 ff.
- כתב-העת ZDPV.
98. פרשה זו תוארה בהרחבה על-ידי א. טרופה: ראשית, פתח-תקוה תרל"ח—תש"ח, עמ' 29 ואילך; א. מ. הריזמן: גבורת ראשונים, ירושלים תש"ו, עמ' 120—128; ספר היובל של פ"ת, תרפ"ט, פרק ט"ו. כאן אנו מסתפקים בציון פעולת הקונסוליה, על יסוד ארכיונה. התיאור הנרחב של הפרשה יבוא בקובץ מסמכי הקונסוליה.
99. דו"ח סגן-הקונסול מוראד מיפו לקונסוליה בירושלים מ-29.10.83, תיק BI/139.
100. שם, מכתבו של סלומון מ-11.12.83, דו"ח מוראד מ-13.12.83 ומכתבו של סלומון מ-7.1.84.
101. ראה התיאור בספרי-היובל הנ"ל ובמכתב-האזעקה של פינס להילדסהיימר; אגרות, עמ' 192—194. סלומון רצה להקים בינתיים צריפי-עץ וביקש את התערבות הקונסול, לבל יפריעו החיילים והפלאחים להקמתם ולעבודת הקציר. (תיק BI/139, מכתב מ-21.7.84 ופניית הקונסול לפחה ב-22.7.84 וב-9.9.84).
102. שם, מכתבי השגריר ראדוביץ בקושטא מ-16.3.85 ומ-30.4.85.

103. ספר היובל של פתח-תקוה, עמ' רמ"ב.
104. פרשה זו מתוארת אף היא במחקרי הנ"ל, וראה להלן על חידוש התוכנית להקמת בית-חולים.
105. שם, דו"ח של מוראד מ-3.4.86. לדבריו נאסרו 31 ערבים והועמדו לדין. הקונסוליה פעלה בשם ששה בני-חסות, ביניהם סלומון, מרדכי הוינדורף ור' אריה לייב פרומקין "כנציגו של אָמיל לאחמן, שנחבל קשות ובמשקו נגרמו נזקים חמורים". (על פרומקין בפתח-תקוה ראה בספרי היובל הנזכרים). לדברי מוראד נגרם לבני-החסות הגרמניים נזק של כעשרת אלפים פראנק על-ידי ההתפרצויות. השווה: ספר היובל של פתח-תקוה, תרפ"ט, עמ' שמ"ה, שס"א—שס"ד, וכן מכתבי ש. הירש אל פינסקר, דרויאנוב, כתבים, א', עמ' 784, 789, 809.
106. לואי אונגר (Louis Unger), סוחר אמיד, מן הפעילים המרכזיים של חברת "עזרא" וממקורביו של הילדסהיימר, עלה בקיץ 1890, כדי לקדם את המסחר והתעשייה בירושלים ("איוראעליט", 1890, גל' 78), אך בסוף 1894 חזר אונגר לברלין, מסיבות בלתי-ידועות. ב-1896 נזכר כסגן יו"ר עזרא בברלין ("פ" 1896, גל' 10). ההתכתבות בפרשה זו — בתיק A XXXIII/6.
107. הודעה מ-9.7.1894 בתיק הנ"ל.
108. מכתב השגריר אל הקונסול טישנדורף מ-17.6.93 ומכתב הקונסול מ-22.8.93 לד"ר משה ואלאך, בתיק A XXVIII 31a/1—3.
109. שם, פניה למושל ירושלים מ-18.6.94.
110. שם, תעודת היסוד מ-13.2.1902.
111. ראה התכתבות מסוף 1888 בתיק A XXII/16 ומ-1891 בתיק A III/14. ראה במפורט: N. J. Mandel: *Turks, Arabs and Jewish Immig - ration into Palestine 1882—1914. Doctor-Thesis (Ms).* Oxford 1965.
112. מכתב-הבקשה של נציגי הציבור היהודי-הגרמני מ-25.12.92 בתיק A III/14.
113. ראה בתיק A XXII/18. אך האיסור נשאר בתוקפו לגבי "אדמות-מירי".
114. דו"ח של טישנדורף מ-19.6.97, בתיק A III/15, vol. I.
115. F. Rosen: *Oriental Memoirs*. London, 1930. פרידריך רוזן (1856—1935) מילא קודם לכן תפקידים דיפלומטיים שונים בארצות אסיה ונשאר בשירות-החוץ עד 1920. ב-1921 כיהן חדשים אחדים כשר-החוץ של גרמניה.
116. מכתבו אל השגרירות בקושטא מ-9.8.1900, בתיק A III/18.
117. דו"חות הקונסול על ההתישבות בארץ-ישראל ועל הפעילות הציונית פירסם ד"ר א. ביין בקובץ שיבת ציון, ב"ג' (תשי"א—תשי"ב), עמ' 391—401.
118. המסמכים העיקריים על פעולת הקונסוליה במלחמת-השפות, יפורסמו בקובץ התעודות.
119. JP 1897, p. 218.
120. ראה את ההערכה המפורטת: H. Rohde: *Deutschland in Vorderasien*, p. 78—105. O. Warburg: *Deutsche Kolonisationsbestrebungen, im Türkischen Orient*, "Altneuland", II (1905), p. 3, 6—8, 21—23, 32 ff.